

אברהם דוד

מעורבותם של יהודי רשיד (Rosetta) שבמצרים בעסקי מסחר במאה השש־עשרה על פי מסמכי הגניזה הקהירית

מבוא

מגורשים מחצי האי האיברי מילאו את ארצות המזרח הקרוב, ורבים תקעו יתד במרכזי המסחר באימפריה העות'מאנית. משחל שיפור ניכר בתנאי החיים בארצות המזרח הקרוב, היהודים שהיו נתונים לשלטונם של מלכי בית עות'מאן בשנים 1516–1517, זכו במידה רבה לחופש דתי ואף זכו לעצמאות ארגונית משלהם והורשו לנהל את חייהם על פי רצונם.¹ ביטוי לכך אפשר למצוא בחיי הכלכלה ובחיי המסחר.²

בארץ הנילוס מצאו יהודים כר נרחב לפעילות כלכלית בקהיר (המכונה במקורותינו מצרים וכן להלן), וכן באלכסנדריה ובמרכזי מסחר אחרים, כגון דמיאט (Damietta) ורשיד (Rosetta) ובערים אחרות. כך מופיע בתשובתו של ר' דוד אבן אבי זמרא (הרדב"ז), גדול חכמי מצרים במחצית הראשונה של המאה השש־עשרה בעניין עיר הנמל דמיאט: "דאנן סעדי שעיקר דירת היהודים בה מפני שהיא לחוף הים דפוק חזי [=צא וראה] כמה מדינות [=ערים] יש במלכות מצרים שאינם לחוף הים ואין ישראל דרים בה".³ ראוי להדגיש שרוב יהודי ספרד ואיטליה שהתיישבו במצרים היו מיומנים בדרכי המסחר עוד בארצות מוצאם, ואלו עסקו בין השאר בפעילות מסחרית מקומית ובינלאומית.⁴

להגירה של המגורשים למצרים הייתה משמעות רבה, שכן ארץ ישראל שימשה יעד מרכזי בעבור מגורשים רבים שחפצו למצוא בה מקום מבטחים. משהגיעו למצרים נוכחו רבים מהם לדעת כמה תנאי החיים בארץ ישראל הם קשים, בייחוד בסוף התקופה הממלוכית, בשל שלטון ממלוכי

1 ראו דיון מסכם על כך: הקר תשנ"ב. תרגום אנגלי של המאמר פרסם הקר 1992. מאמר זה נכלל גם בקובץ בספרדית, ראו: הקר 1993.

2 על פעילות מסחרית בקרב יהודי האימפריה העות'מאנית, ראו: גרבר תשל"ח; שמואליביץ 1984, עמ' 128-178. עוד ראו: אינגליק 1989, עמ' 513-550. סיכום קצר על יחסים בין יהודים לממשל המצרי, ראו: וינטר תשמ"ג; וינטר תשנ"ז.

3 דוד אבן אבי זמרא תשכ"ז, ס' קפב.

4 ראו: בשן תשמ"ח, עמ' 63-89; דוד 2011; דוד תשע"ו, הקדמה, עמ' יא-יג, 249-425; דוד 2018 (= דוד 2019, עמ' 101-114); דוד תש"ף; דוד תשפ"ד.

עריץ. רבים מהמגורשים המתנינו במצרים לשעת כושר לבוא ולהתיישב בארץ, ואכן, לאחר הכיבוש העות'מאני בשנת 1517 יש עלייה רבה של יהודים ספרדים ממצרים לארץ ישראל.⁵ עדיין רבים מהמגורשים וצאצאיהם נשארו במצרים, בעיקר בערי המסחר למיניהן, כפי שכבר צוין לעיל. יש ידיעות חלקיות על מעורבות יהודי מצרים בענפי המסחר בסופם של ימי הביניים העולות ממקורות ערביים, טורקיים ואירופאים, וכמובן ממקורות יהודיים, בעיקר הלכתיים⁶ – אך אין בהן כדי לשרטט תמונה ברורה על משמעות מעורבותם של יהודי מצרים בחיי המסחר בארץ זו במאה השש-עשרה. כבר נזכר לעיל כי יהודים שעברו לענפי המסחר התיישבו בעיקר בערי החוף, שבהן היה מרוכז המסחר הבינלאומי, בהיות מצרים ארץ המעבר לסחורות מן המזרח למערב ומן המערב למזרח.

פעילותם המסחרית של יהודי מצרים במאה השש-עשרה ניכרת במישור המקומי והבינלאומי, כלומר השליטים החדשים במצרים עודדו הגברת הפעילות המסחרית עם מעצמות המסחר האירופאיות לצד התפתחות ניכרת של הסחר הימי עם איסטנבול וערי נמל אחרות באימפריה.⁷ פעילות מסחרית ניכרת בין מצרים לוויניציאה הולכת ומתבהרת למעשה רק בדור האחרון עם השיפתם של עשרות רבות של מסמכים מן הגניזה הקהירית, בהם איגרות, שטרות למיניהם ושרידים מפנקסיהם של סוחרים, שאומנם חלק מהם ראו אור הדפוס.⁸ מאותם מסמכים עולה שיהודים ממוצא מזרחי (מוסתערבים) או איטלקי עסקו במסחר, אך בעיקר היו אלו סוחרים שמוצאם מספרד שהגיעו למצרים במהלך השנים שלאחר גירוש ספרד בשנת 1492, ובעיקר עם כינונו של השלטון העות'מאני בארץ זו.⁹

הדיון במאמר זה יתמקד בפעילות המסחרית של יהודי העיר רשיד, שיכלול גם אי אלו היבטים הנוגעים לקהילה במקום זה. רשיד היא עיר נמל השוכנת בצידה המערבי של הזרוע המערבית של הנילוס לחופו של הים התיכון. עיר זו שימשה נקודת כניסה לנילוס ומוצא ממנו. תנועת המסחר בין מרכזי הסחר הגדולים בין קהיר לאלכסנדריה הייתה מתרכזת ברשיד. מצד אחד עברו הסחורות לאלכסנדריה בדרך ימית או אף בדרך יבשתית, וכנגד זה עברו הסחורות בשייט על גבי הנילוס לקהיר

5 ראו: דוד תשנ"ג, עמ' 22-24; דוד 1999, עמ' 21-23, 184-185. דברי סיכום על הקשרים בין יהודי מצרים ליהודי ארץ ישראל בעת הזאת, ראו: הקר 1984; כהן 1984.

6 את המקורות המגוונים ציין בשן תשמ"ח.

7 ראו: אינגליק 1978, פרק 10, עמ' 207-218; ברודל 1982, עמ' 660-703.

8 ראו לעיל הערה 4.

9 דיון קצר ומסכם מביא דוד תשנ"ז, עמ' 62-63, 68-77. על פעילותם המסחרית של יהודים מאיטליה במצרים, ראו: דוד תשפ"ד.

ולערים אחרות הגובלות בנהר. עוד בתקופה האיובית היא הייתה עיר מסחר חשובה, ובימי הממלוכים הלכה והתעצמה.¹⁰

במסמכים מגניזת קהיר מהמאות השש־עשרה ואילך נזכרים יהודים בעיר זו, שעסקו בפעילות מסחרית,¹¹ אך לא ברור אם הייתה בה קהילה יהודית של ממש. נראה שאף בסופה של המאה החמש־עשרה לא הייתה בעיר זו קהילה יהודית לפי דבריהם של שני נוסעים יהודים מסוף המאה החמש־עשרה. הנוסע הפלורנטיני משולם מוולטרה הגיע לעיר זו בקיץ שנת רמ"א (1481) בדרכו לקהיר, ואף מצא זמן קצר לטייל בעיר, ומתאר בשני משפטים את פניה של העיר, ואין הוא רומז לקהילה יהודית שם, שלא כמנהגו בעוברו במקומות אחרים, כלשונו: "הגענו ברושיטו, היא כפר אחד יפה, ועזבנו בראשית על אם הדרך החמורים אשר רכבנו עליהם בחצי העיר [...] וברושיטי טרם תכנס לעיר מחצי מיל תמצא מעיין גדול מתמרים".¹² ר' עובדיה מברטינורו בדרכו מאלכסנדריה לקהיר בשנת רמ"ח (1488), עבר אף הוא ברשיד, וגם הוא אינו רומז למציאות קהילה יהודית כלשהי, שלא כדרכו.¹³

ממקורות הלכתיים וממסמכי גניזה לא מועטים עולה שבמאה השש־עשרה החלה להתפתח קהילה יהודית בעיר זו. נראה שהסיבה להתפתחות זו היא שהעיר החלה להתפתח כמרכז מסחרי מרכזי יותר לאחר הכיבוש העות'מאני בשנת 1517. עוד עולה מהמקורות העבריים בני הזמן שהחלה להתפתח קהילה יהודית ברשיד החל מן הרבע השני של המאה השש־עשרה. עדות מעניינת למידע זה מופיעה באחת מתשובות הרדב"ז, הנוגעת למאורע בראשית שנות הארבעים של המאה: "וברשי"ד מחדש נתיישבו שם יהודים".¹⁴ בספרות השאלות ותשובות עולה מידע קלוש לקיומה של קהילה בעיר זו ואף נזכרים אחדים מבני הקהילה, אך אין פרטים של ממש על חיים קהילתיים, ואלו מתמקדים בעיקר בבעיות הנוגעות לדיני אישות, ובכללם קידושין וגירושין, סכסוכים בין בני הזוג,

10 עיר זו מימי הביניים, המוכרת לא לפני שנת 750 לספירה, מוזכרת כמרכז מסחרי בתקופה הממלוכית, ראו: האלם 1979-1982, I, עמ' 45, II, עמ' 311, 769, ומפה, שם, מספר 49. לדיון קצר ומסכם ראו: עטיה והאלם 1995. עוד ראו: ארבל 2000, עמ' 156-158.

11 ראו: גויטיין 1993, עמ' 98; אשתור 1983 א, חלק 3ב, עמ' 7-8; גולב 1974, עמ' 137.

12 משולם מוולטרה תש"ט, עמ' 50. תיאור דומה מביא גם דוד אבן אבי זמרא תשכ"ז באחת מתשובותיו, סי' קפ"ב בעניין עיר דמיאט, בקצה הזרוע המזרחית של הנילוס: "וכן אני חושב שיש לה גנות ופרדסים עד סמוך לים הגדול ודקלים רבים כמו ברשות" [רשיד].

13 ראו: עובדיה מברטנורא תשנ"ז, עמ' 51-52.

14 דוד אבן אבי זמרא (הרדב"ז) תשל"ה, סי' קמא, עמ' קה, משיב בעניין טבילת נשים במימי הנהר: "וברשי"ד מחדש נתיישבו שם יהודים והיו טועין בדין וטובלות בנהר, וזה כמו י"ו שנים קרא עליהם תגר החכם וכו' ונתמנתי עם החכמים אשר היו אז וזכינו אותם לתקן להם מקוה". כיון שדבריו נאמרו בסביבות שנת שי"ח (1558), הרי מועד פסקו הנזכר פה היה בסביבות שנת ש"ב (1542), על כך ראו: משה יהודה עבאס תשפ"א, א, מבוא, עמ' כא. מכאן שקהילה יהודית בעיר זו התחדשה רק זמן קצר קודם לכן.

עגינות וחשש ממזרות¹⁵ וכן דיונים אחדים לקוניים על פעילות פיננסית ומסחרית.¹⁶ באמצע שנות השישים של המאה השש־עשרה ביקר בירושלים הנזיר הפרנציסקני פנטליאו די אבירו (Pantaleao de Aveiro) מליסבון. בדבריו בספר מסעו לארץ ישראל (*Itinerario da Terra Sancta*, Lisboa) (1583) הנוגעים למעיין השילוח שבנחל קדרון הוא מספר שפגש ליד המעיין אישה יהודייה צעירה שמוצאה מהעיר רשיד:

שאלתיה מי היא ובאיזו ארץ נולדה. והיא אמרה שהיא יהודייה ונולדה ברוזיטה, והיא עיר במצרים סמוך לדמיאטה, שרוב סוחריה הם יהודים מפליטי קסטיליה ופורטוגאל, ו(כן) אמרה לי שאביה ואמה היו מקסטיליה מילידי תולידו.¹⁷

בעניין הנוכחות היהודית ברשיד במאה השש־עשרה נשתמרו בגניזת קהיר כשלושים מסמכים מהמאה השש־עשרה הנוגעים ליהודים היושבים או שוהים בעיר, ובכללם כמה מסמכים של בית הדין בעיר. משמעות הדבר שמוסד שיפוטי היה קיים במקום זה באותה עת. עדות נוספת למיסודה של קהילה יהודית בעיר זו עולה מאיגרת אחת מגניזת קהיר שנשלחה מקהיר לנמען "כה"ר שמואל כהן דבח אל קהל רשיד" במחציתה השנייה של המאה השש־עשרה.¹⁸ אך עולם התורה ברשיד בעת הזאת לא היה בעל משמעות, ועל כך כבר עומד ר' שמואל די מדינה (מהרשד"ם) מגדולי החכמים בסלוניקי במאה השש־עשרה (1506–1589) באחת מתשובותיו: "שאלו המקומות¹⁹ וכיוצא בהן, אין להם ערך ודמיון למצרים²⁰ שהיא עיר גדולה לאלקים בתור[ה] וחכמה בישיבות וקהלות".²¹

15 ראו: דוד אבן אבי זמרא (רדב"ז) תשכ"ז, סי' קנט, שכא, שמז, תלה, תקטו, אלף קיז, חלק ז, סי' ג; חיים כפואי תשע"א, סי' סו; לוי אבן חביב (מהרלב"ח) שכ"ה, סי' קיז; משה מטראני (המב"י"ט) שפ"ט-ש"צ, חלק א, סי' שג, חלק ג, סי' קט, קנז.

16 ר' חיים כפואי, סי' סד; יום טוב צהלון (מהרי"ט) תש"מ-תשמ"א, כרך ב, סי' קט. ואלו יובאו להלן בנספח. עוד ראו: בשן תשמ"ח, לפי מפתח כללי (רשיד).

17 את הדברים תרגם לעברית סלושץ תרצ"ה, עמ' 328. איש־שלום (תשכ"ו, עמ' 293) תרגם דברים אלה אחרת במקצת. על ספר מסעותיו של זה כבר נכתב לא במעט. דיון מחדש על מסעו של נזיר פורטוגזי זה לארץ ישראל, ראו: נהון 2011.

18 ספריית סלי הוק בברמינגהם, אוסף מינגנה 16 (6). איגרת זו תפורסם להלן.

19 הכוונה לערים רשיד ודמיאט.

20 במקורות עבריים בני הזמן מצרים - כינוי לקהיר, וראו גם להלן.

21 שמואל די מדינה (מהרשד"ם) שמ"ז, סי' קעה. עוד ראו: משה יהודה עבאס תשפ"א, א, מבוא, עמ' כב.

במאה השבע־עשרה קהילה זו הולכת ומתעצמת. מצד אחד יש בה אוכלוסייה יהודית המתרחבת, ממוסדת על רכיביה הציבוריים והרוחניים. ישבו בהנהגתה הרוחנית אף חכמים בעלי שיעור קומה, ואחדים מהם היו מהבולטים בחכמי מצרים.²² מצד אחר מצטברות עדויות כלשהן גם על פעילות עסקית בענפי המסחר לסוגיהם ובעניינים פיננסיים.²³ מקורות רבים "עניים במקומם ועשירים במקום אחר". אלו הם עשרות מסמכים שנשתמרו בגניזת קהיר שיש בהם כדי לעמוד על פעילות מסחרית בקרב יהודים ברשיד במהלך המאה השש־עשרה.²⁴

א. איגרת בענייני מסחר נשלחה ל"אליה סעיד" משנת רמ"ט (1489).²⁵ הכותב האלמוני שהיו לו קשרי מסחר עם הנמען, מבקש ממנו לשלוח לו כל מיני סחורות ובכללן אריגי משי (ע"א, שו' 22); ספרים אחרים, ובכללם ספרים אחדים בקבלה (ע"א, שו' 27–34, ע"ב, 5–12, 19–24); "כחל" 26 (ע"ב, שו' 3); "נטף" 27 ועוד. הכותב מזכיר את "יצחק שולל" 28 שהגיע ל"רשיד" לרגל פעילות מסחרית (ע"א, שו' 18).

22 סקירה מקפת על חכמי מצרים באותה עת מביא הבלין תשמ"ח, עמ' 245 ואילך, בציון אלו שישבו ברשיד (ראו לפי מפתח בסופו: רשיד). עוד ראוי להדגיש כאן כי אחד מהבולטים בחכמי רשיד במאה השבע־עשרה היה ר' משה יהודה עבאס, ראו עליו: משה יהודה עבאס תשפ"א, א, מבוא, עמ' א–נט.

23 ראו: בשן תשמ"ח, לפי מפתח כללי (רשיד).

24 בתחילה יתוארו אלה שכבר פורסמו, בהמשך יובאו אחרים במהדורה, ועשרה יצינו פה בלבד: א. דף מפנקס של סוחר יהודי איטלקי, שבו מצוין: "משקנדריא (אלכסנדריה) לרושעטי" ו"מרושעטי לבלוק". רושעטי – רשיד, ספריית האוניברסיטה בקיימברידג' 19. TS NS 83; ב. איגרת ידידות מאת "יואל אל גידיא", נזכרת בה העיר "רשד" – רשיד, ספריית האוניברסיטה בקיימברידג' 300. TS AS 146. 211–TS AS 151; ג. איגרת בענייני מסחר בלדינו ששיגר אברהם מאיו לאביו. נזכרת בה "רשיד", ספריית האוניברסיטה בקיימברידג' 30. TS 13J 7; ד. איגרת בערבית נשלחה אל "דוד מדינה" היושב בקהיר. נזכרת "רשיד", ספריית בית המדרש לרבנים בניו יורק 21. ENA NS 37. 5–41; ה. איגרת בערבית נשלחה מאת "שרגו" ל"סלאם ן' ישועה". נזכרת "רשיד", ספריית בית המדרש לרבנים בניו יורק 16. ENA NS 35; ו. איגרת בערבית נשלחה מ"רשיד" ל"יעקב מלכי" היושב בקהיר, ספריית בבית המדרש לרבנים בניו יורק 19. ENA NS 31; ז. איגרת בערבית ששיגר "יום טוב אלבחירי" מ"רשיד למצרים", ספריית בית המדרש לרבנים בניו יורק 28. ENA NS 29; ח. איגרת בערבית ששוגרה מ"רשיד" ל"שלמה חלפתא" היושב בירושלים, מצוין בה תאריך חלקי: "יום ן' ה תשרי ל[...]" בספריית בית המדרש לרבנים בניו יורק 21. ENA 2855; ט. איגרת בערבית נשלחה מ"רשיד" לאותו נמען "שלמה חלפתא ירושלמי נר"ו או ליד מאיר אשכנזי נר"ו", ספריית האוניברסיטה בקיימברידג' 16. TS 8J 16; י. איגרת בערבית נשלחה ל"יעקב פרנצה". נזכרת "רשיד", ספריית האוניברסיטה בקיימברידג' 45. TS NS 304.

25 נשתמרה בספריית בית המדרש לרבנים בניו יורק 6a. ENA 4101, ופרסם אותה מאן 1926, עמ' 305–308.

26 פוך, מינרל בצבע כחול כהה. ידוע כיום בשם גלנה, גפרת העופרת, תודה לפרופ' ז' עמר על ההסבר. מתברר שהסחר בו היה מצוי במצרים בעת הזו ונזכר במסמך גניזה אחר המצוי בספריית האוניברסיטה בקיימברידג' 16. TS AS 147.

27 שרף מעץ שזהותו איננה ברורה. בימי הביניים התלבטו בזיהוי המונח המקראי, ראו: תנחום הירושלמי תשס"ה, עמ' 337–338. מתברר שהסחר בו היה מצוי במצרים בעת הזו ונזכר במסמך גניזה אחר, מצוי בספריית הבודליאנה באוקספורד 24. Heb. C. 13.

28 היה אחרון הנגידים במצרים בתקופה הממלוכית (1502–1517), עליו ועל משפחתו וגם על פעילותו הציבורית הענפה במצרים ועל פעילותו הפילנטרופית בארץ ישראל וירושלים בפרט כבר נכתב רבות. כותב שורות אלה כתב כמה מאמרים בענייניו בשני הדורות האחרונים, ראו: דוד תשע"ו, עמ' 141–248.

- ב. איגרת פלוני מ"רציד" ("רשיד") לחכם ר' בדוסא במצרים²⁹ במחצית השנייה של המאה השש-עשרה.³⁰ הכותב מזכיר עניין החשש לפרוץ "מגפה פה רשיד" (שו' 5). מן ההמשך נראה שהמגפה הייתה בקהיר, ועל כך נודע לו משני אישים שמקום מושבם בקהיר: "כ"ר יצחק אשכנזי" (שו' 9)³¹ ו"כ"ר ישועה זמתי" (שו' 11),³² ושניהם מודיעים "שמהיום ה' ימי'ן לא הוכה מחדש שום אדם" (שו' 10-11). עוד מודיע שהוא שם לדרך פעמיו (שו' 5-6, 12) ליעד בלתי ברור על ידי שכירת "ספינה" (שו' 7). עוד הכותב ממליץ לנמען שאם ברצונו לבוא ל"רציד לא תביא עמך אפלו פרוט'נה] אחת כי הדרכים מקולקלי'ן] (שו' 13-14).³³ ומוסיף שאחותו אמורה להגיע ל"רציד" (רשיד), ומעוניינת ל"התעכב פה רציד עד באך שמה" (שו' 16).
- ג. איגרת זו והבאה אחריה שלח לר' "יצחק לוריא אשכנזי" היושב בקהיר שותפו לעסקים ר' "משה בנימין"³⁴ מ"רשיד".³⁵ הלה מדווח לו על פעילותו המסחרית בעיר מגוריו. הוא מבטיח לנמען להעביר אליו סכום בסך של "ארבעים קורונש"³⁶ באמצעות השליח "משה קרישפין" (שו' 5-7). הכותב מצהיר שיהא נכון להעביר לשליח הנ"ל "עורות"³⁷ תמורת חלק מהסכום האמור (שו' 7-8), שאף מעט ממנו ייעד אותו שליח לשיווק ב"אנקונה" (שוליים, שו' 1-2).

29 הוא ר' בדוסא בן אשר הנזכר אצל סמברי תשנ"ד, עמ' 414. הלה מוכר גם בשני מסמכי גניזת קהיר נוספים משנות השישים של המאה השש-עשרה בספריית האוניברסיטה בקיימברידג': TS 13J 37. 1; TS 13J 4. 20; עוד בענייניו ראו: בניהו תשמ"ה, עמ' רלב, הערה 29.

30 נשתמרה בספריית בית המדרש לרבנים בניו יורק 21. ENA NS 52. ופרסם אותה בניהו תשמ"ה, עמ' רלב-רלג, רמח-רמט.

31 הוא האר"י, החכם המקובל הגדול שבסוף ימיו חי בצפת (נפטר בשנת של"ב - 1572). על פעילותו המסחרית של האר"י במצרים, ראו: בניהו תשמ"ה; דוד תשנ"ב ב.

32 הוא ר' ישועה זלמטי, מחכמי קהיר במחצית השנייה של המאה השש-עשרה. שתי איגרות נשלחו אליו, האחת מירושלים והאחרת מצפת. שתיהן פורסמו בתוך דוד תשנ"א, עמ' 35-36, 46-47. את האיגרת הירושלמית פרסם מחדש דוד תשפ"ג, עמ' 156-158.

33 שמה מתכוון לשודדים במהלך ההפלגה על הנהר.

34 נראה לזהותו עם ר' "משה בנימין בן [...] כה"ר יעקב תנצב"ה", אחד מדייני רשיד שחתמו על שטר עסקא בשנת שי"ח (1558), נשתמר באוסף הגניזה שבספריית האוניברסיטה בקיימברידג': TS 8J 6. 21. הלה נזכר במסמכי גניזה אחרים. חכם זה עמד בקשרים בתחום ההלכה עם ר' דוד אבן אבי זמרא (רדב"ז), ועל כך נשתמרה איגרת ששיגר חכם זה לרדב"ז ביושבו בצפת באמצע שנות השישים של המאה הט"ז על דבר סכסוך שהתגלע בקהילה היהודית במצרים, ראו: שייבר ובניהו תשכ"ב. עוד בענייניו, ראו: שוחטמן תשמ"ג א, עמ' 61-62; בניהו תשמ"ה, עמ' רכח; דוד תשנ"א, עמ' 30, הערה 65.

35 נשתמרה בספריית האוניברסיטה בקיימברידג' 32. TS 6J 4. ופרסם אותה שוחטמן תשמ"ג א, ושנתיים לאחר מכן פרסם אותה בניהו תשמ"ה, עמ' רלח, רמ, ועם פקסימיליה, שם, עמ' רלט.

36 מטבע ספרדי. זהו מטבע כסף שהטביע פרדיננד הראשון מארגוניה (1458-1498). היה עובר לסוחר בארצות המגרב ובמצרים, ראו: דוד תשמ"ט, עמ' כז, הערה 78 (= דוד תשע"ג ב, עמ' 187, הערה 78); דוד 2011, עמ' 112.

37 הכוונה לעורות התאו (ג'מוס). אותה חייט מים שמקור גידולה בנילוס, ראו: דוד תש"ע, עמ' 327, הערה 99. עוד ראו: דוד תש"ף, עמ' 243; דוד 2011, עמ' 110.

בהמשך הכותב מזכיר את עניין רצונו לקבל בהקדם מהנמען את ה"כתב" (תעודת מכירה) הנוגעת ל"כיאר"³⁸ (שו' 12–14). עוד מודיעו על מכירת "יינות"³⁹ "לכה"ר אליקים יצ"ו"⁴⁰ (שו' 15–16).

ד. איגרת שנשלחה בעקבות הראשונה,⁴¹ מעלה הכותב משה בנימין מחדש עניין פרעון החוב בסך של "מ' קורונש", שחב לנמען "כהרר"י לוריא אשכנזי", וחוזר על ההבטחה להעביר את הכסף באמצעות השליח "כה"ר משה קרישפיין" (שו' 2–5, 12–13). הכותב עוד מזכיר לנמען שהוא חייב לו עוד "כמו שמונים זהב", ומבקש ממנו להבהיר לו כיצד נוצר חוב זה (שו' 13–14).

ה. איגרת ידידות שמשגר "משה ן' אבידרהם"⁴² מחכמי רשיד וקהיר לנמען פלוני. במחצית השנייה של המאה השש־עשרה.⁴³ הכותב מספר לנמען על כך שחתנו "שכר מגדל" (שו' 5) ב"אסכנדרין[א]", שעבר אליו להתגורר בו (שו' 7–8). עוד מוסיף הכותב שהוא מתכוון "לשבת בבית" חתנו (שו' 8–9), וכנראה לא לשהות זמנית, שכן המקום שהוא מתגורר בו ברשיד איננו נוח לו: "לסיבת כי הוא מקום מעבר ותמיד עוברים עלינו אנשי מצרים" (שו' 13–15).

ו. איגרת קטועה בראשה ובצידה הימני ששלח "משה ן' אבידרהם" מ"רשיד".⁴⁴ עניינה קשור בפעילות פילנתרופית למענם של חכמי מצרים במחצית השנייה של המאה השש־עשרה, ונמנו עימהם ר' "יצחק סרוק" (שו' 2), ר' "יצחק קארו" (שו' 4), ר' "יעקב ן' תבון" (שו' 9) והבולט

38 סוג של מלפפון, ראו: עמר תשנ"ה.

39 על עיסוקם של יהודים במצרים בסחר ביון בעת הזאת ראו: דוד 2020, עמ' 225–240.

40 נראה לזהותו עם ר' "אליקים אשכנזי בן שלמה", ששימש חבר בית הדין ברשיד בשנת שי"ח (1558), בהרכב שהיה חבר בו גם ר' משה בנימין הנזכר לעיל. על כך ראו להלן.

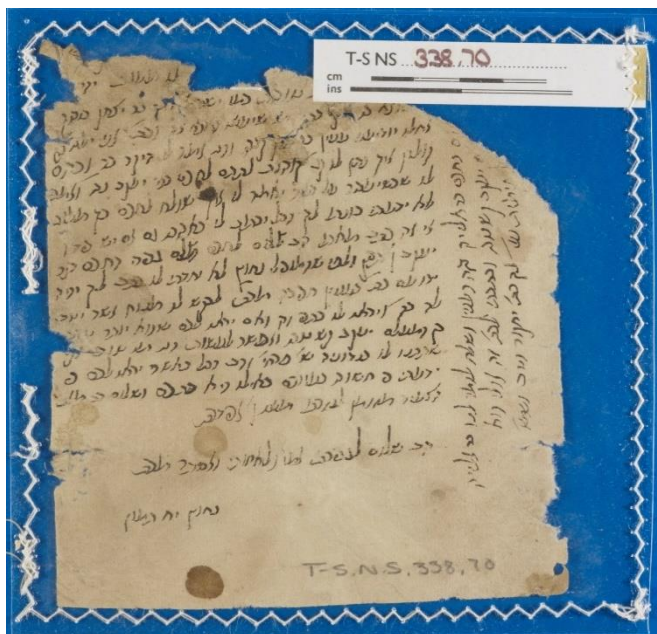
41 נשתמרה בספריית האוניברסיטה בקיימברידג' TS 6J 4.31 ופרסמה שוחטמן תשמ"ג א; ושנתיים לאחר מכן פרסם אותה בניהו תשמ"ה, עמ' רמ.

42 חכם וסוחר. הלה נזכר במסמכי גניזה לסוגיהם, ראו: דוד תשנ"ב א, עמ' 116, 121 (= דוד תשע"ו, עמ' 310, 315), ובהערה 91 שם רשומים מסמכי גניזה אחרים הקשורים אליו. שם משפחתו מופיע גם בכתוב: אבודרהם. נראה שהוא גם פעל כסוחר באלכסנדריה. עוד בעניינו ראו: בניהו תשמ"ב, עמ' פה. דבריו שם אינם מוכרעים.

43 נשתמרה באוסף פריר בווינגטון 37 ופרסמה עם הפקסימיליה ותרגום אנגלי בידי גוטהייל וורל 1927, עמ' 170–171.

44 נשתמרה בספריית האוניברסיטה בקיימברידג' TS NS 338.70, ופרסם אותה דוד תשנ"ב א, עמ' 116, 121 (= דוד תשע"ו, עמ' 310, 315)

שבהם "מעלם ר' יעקב קשטרו" (שו' 12, שוליים, שו' 2).⁴⁵ כן מזכיר הכותב את הסוחר "אברהם קולון"⁴⁶ "שנתן [...] ג' קוביות לתתם לחכם כה"ר יעקב נר"ו"⁴⁷ (שו' 4-5).

איור 1: פקסימיליה של איגרת ו (ספריית האוניברסיטה בקיימברידג' T-S NS 338. 70)

ז. איגרת שמשגר "אברהם קולון" למעסיקו "יוסף ארדיעה" היושב בקהיר ומודיעו על עסקות מסוימות שעשה.⁴⁸ הוא קנה בשמים ב"רשיד" שהעביר ב"ג'רמי"⁴⁹ (שו' 4-6), משום שלא

45 בהדרת המסמך מובאים פרטים על אותם חכמים. על האחרון יש עוד להוסיף: הוא החכם ר' יעקב קשטרו המכונה מהריק"ש. מגדולי חכמי מצרים במפנה המאות השש-עשרה והשבע-עשרה, עמ' 5-36, ראו עליו: שוחטמן תשמ"ה; שפיגל תש"ן. היה בנו של הגביר ומנהל בית המטבע בקהיר ר' אברהם קשטרו, ראו עליו: ארבל תשנ"ו; דוד תשמ"ה; דוד תשע"ו, לפי מפתח.

46 שלוש מאיגרותיו של סוחר זה נשלחו למעסיקו יוסף ארדיעה היושב בקהיר, ואלו פרסם דוד תשנ"ב, א, עמ' 112-121 (= דוד תשע"ו, עמ' 306-317), ואף אחת מהן (Mosseri IV, 93) תורגמה לאנגלית במאמרו של דוד 2011, עמ' 115-116. כיוון שבאחת מהן (היברו יוניון קולג' HUC 1034), כפי שנראה להלן בסמוך, צוין שהוא היה ברשיד כנראה אך ורק לזמן מה: "כי נתעכבתי ברשיד" (שו' 3-4), ייתכן שהן נשלחו מאלכסנדריה, ועוד צריך עיון.

47 נטריה רחמנא ופרקיה - ישמהו הרחמן וישיעו.

48 נשתמרה בספריית היברו יוניון קולג' בסינסינטי HUC 1034 ופרסם אותה דוד תשנ"ב, א, עמ' 115-116, 120 (= דוד תשע"ו, עמ' 309-310, 314).

49 ספינה קטנה.

מצא "גמלים" להעברתם. מתברר שהכותב העביר את המטען לאלכסנדריה דווקא.⁵⁰ עוד הוא מודיעו שהוא ניסה למכור את ה"נוצה" (שו' 7)⁵¹ ללא הצלחה וזנגביל (שו' 6–9).⁵² לעומת זאת הצליח במכירת "האנייר"⁵³ (שו' 9–11). חומר זה הובא על פי רוב מהודו לשוקי המזרח, ומארצות המזרח הוא יוצא לאירופה.

ח. איגרת בענייני מסחר מאת "מתתיה אשכנזי" היושב ב"רשיד" לבנו "אשר" היושב במצרים⁵⁴ במחצית השנייה של המאה ה"ט".⁵⁵ הכותב מייחד חלק ניכר מאיגרתו לעניינים משפחתיים, ובין השאר מביע את שמחתו על שנתבשר על הולדת נכדו (שו' 6). עוד הוא מדווח לו על מכירות של מצרכים מסוימים שהיו מיועדים לשיווק אל מעבר לים, דרך נמל "רשיד" (שו' 13–21). הוא מזכיר זאת: "הפלפלין"⁵⁶ ששלח עם יצחק מוסא למעלם נר"ו עדיין הם ברשיד" (שו' 13), וכן מוזכר סחר ב"עורות של בקר" (שו' 18)⁵⁷ וב"זנגוויל" (שו' 19).⁵⁸ הכותב התרגז שהנמען לא שלח לו סחורה (שו' 35–37).

איגרות ושטרות שטרם פורסמו⁵⁹

א. טיוטת איגרת שנקטמה בראשה ושנשלחה במהלך המאה השש־עשרה או אולי ראשית המאה השבע־עשרה לנמען אלמוני שעליה חתומים שלושה אישים: "דוד אונריקוש רשיד", "יוסף די

50 העיר רשיד הייתה תחנת מעבר לסחורות לאלכסנדריה בדרך יבשתית על גבי גמלים או בהפלגה בים התיכון, כפי שכבר צוין לעיל.

51 הכוונה לנוצות יענים שהגיעו ממרכז אפריקה ומדרומה, והיו מבוקשים ביותר באירופה כקישוט לבגדי נשים. שיווקן של אותן נוצות דרך מצרים מוצא ביטוי של ממש במסמכי גניזת קהיר במאה השש־עשרה, על כך ראו: דוד 2018 (= דוד 2019, עמ' 101–114).

52 תבלין המכונה בלועזית Zingibar או Zenzero, שהיה לו ביקוש רב באירופה באותה עת. שרדו ידיעות בענייני בכמה מסמכי הגניזה, ראו: דוד תש"ע, עמ' 327, הערה 101 (= דוד תשע"ו, עמ' 67, הערה 101); דוד 2011, עמ' 109.

53 זהו חומר אורגני כחול לצביעת אריגים המופק מצמח האינדיגו. חומר זה הובא על פי רוב מהודו לשוקי המזרח, אך גידולו היה ידוע גם בארץ ישראל, ראו: דוד תשנ"ב א, עמ' 116 (= דוד תשע"ו, עמ' 310).

54 הכוונה לקהיר.

55 נשתמרה בספריית האוניברסיטה בקיימברידג' TS 13J 24,25 ופרסם אותה דוד תש"ע, עמ' 326–328 (= דוד תשע"ו, עמ' 66–68).

56 על סחר הפלפלין במצרים ושיווקו לאירופה מראשית המאה השש־עשרה ואילך נשתמרו ידיעות ממסמכי הגניזה הקהירית, ראו: דוד תשנ"ב א, עמ' 109, הערות 17–18 (= דוד תשע"ו, עמ' 303, הערות 17–18); דוד 2011, עמ' 109.

57 הכוונה לעורות התאו (ג'מוס), ראו לעיל הערה 37.

58 ראו דברינו לעיל הערה 52.

59 השלמות לפי הסברה יובאו בסוגריים מרובעים: [...]; אותיות או תיבות שאי אפשר לפענחן יסומנו בנקודות בסוגריים מרובעים: [...]. תיבות או אותיות הכתובות במקור בין השיטין יובאו בסוגריים מזווים: <...>. מחיקה במקור תסומן בקו: ~~אאא~~.

אלבה" ו" [...] בושאל" היושבים בעיר לא ידועה⁶⁰ ומעלים לפני הנמען עניינה של "גזילת הסוחרים" (שו' 3) ה"ממאנים מלפרוע פרעות חק הקצבה הקבועה" (שו' 5). מתברר שהכוונה למס שנקבע ב"הסכמות"⁶¹ לקדושים אשר בארץ החיים⁶² (שו' 4) המוטל על כל הסוחרים באותה עיר. כאן מוזכר "כמוהר"ש לאניידו" (שו' 7, 10, 14) היושב בעירו של הנמען (שו' 7–8), וכשהגיע לעירם של הכותבים (שו' 10) הוא התבקש להתערב בעניין זה (שו' 7–15). בקשר לאותם סוחרים הכותבים מזכירים את "סוחרי עיר רשיד", וייתכן שהכותבים באיגרת מתכוונים אליהם (שו' 13).

[.....]

- 1 [...] עומדין להתפלל חדות מעוזו יגדיל כהנה
- 2 [וכהנה] ברכות שמים מעל נר"ו מלפנים גלית'ני] והנ'ה] על
- 3 ענין גזילת הסוחרים שהונהגה ע"פ⁶⁴ ההסכמות
- 4 לקדושים אשר בארץ החיים הנה ב הסוחרים שבמחניה'ם]
- 5 מסרבים-ממאנים מלפרוע פרעות חק הקצבה הקבועה
- 6 על מה ששולחים והיתה-ה[מ]טבעו'ת] <⁶⁵ ע"י תושבי עירנ'ו] היתה קשורה
- 7 אליה'ם] כי הנה הרב המובהק כמוהר"ש לאניידו⁶⁶ נר' הננ'ו]
- 8 עומד אצלכם והודיעוהו ענין ההסכמות ובעובר'ו] דרך
- 9 לפה נתיישב בדבר ונשיבה אתכם דבר וכן עשינ'ו]
- 10 שבהיותו הרב כמהרש"ל⁶⁷ הנז'כר] פה עירנ'ו] דברנ'ו] עמו
- 11 על הענין הנז'כר] ונתננ'ו] בידו תורף כל ההסכמות ויעד
- 12 אותנו להשיב על הענין הנז'כר] וזה ימים שעבור'ם] שנסע
- 13 <אם מענין סוחרי עיר'ו] אם> מענין סוחרי עיר רשיד יע"א⁶⁹
- 14 הרש"ל הנז'כר] למחנהו קדוש ושערי תשו'בה] ננעלו מנייהו⁷⁰

60 האיגרת נשתמרה בספריית ג'והן ריילנדס (John Rylands) שבאוניברסיטת מנצ'סטר, אוסף גסטר 486 A.

61 תקנות.

62 היינו: אלו אשר כבר אינם בין החיים.

63 בשורה זו ובזו שאחריה קרע.

64 על פי.

65 נראה שכך יש לפענח.

66 קשה לזהות שמו של חכם זה כיוון שלא ברור אימתי נכתבה איגרת זו.

67 הוא מהר"ש לאניידו הנזכר לעיל.

68 ייתכן שהכוונה שאותו חכם מתכוון להשיב.

69 ישמרה עליון אמן.

70 בארמית: מהם.

15 מלכי⁷¹ ועתה באנו להזכיר אותם על הענין הנזכר] ותשובת

16 הרמתה מה[ר]ה תצמח בעגלא ובזמן קריב

בתחתית העמוד שמות הכותבים:

דוד אונריקוש רשיד⁷²

יוסף די אלבה

[...] בושאל

[בצד ימין שורה נוספת שנקטמו בה התיבות]

ב. טיוטה של איגרת ששיגר במאה השש־עשרה פאטור⁷³ אנונימי לשני מעסיקיו, שרק אחד מהשניים נזכר בשמו: "דוד" (ע"א, שוליים, שו' 4).⁷⁴ הכותב מדווח לנמענים על עסקי המסחר במוצרי צריכה מסוימים שעסק בהם עם סוחרים מוסלמים. לכותב היו ככל הנראה קשרי מסחר גם עם סוחרים מהעיר "רגוסה" (Ragosa) (ע"א, שו' 10, ע"ב, שו' 1). מתברר שהכותב, שכאמור היה סוכן מסחרי של הנמענים, ביקש לנהל גם עסקים עצמאיים, ולכן ביקש את רשותם לסחור באותם מצרכים שהם לא עסקו בהם (ע"א, שו' 15–23): "עורות [...] בקאראת" (עורות בקר) (ע"א, שו' 15–16), "בשמים" (ע"א, שו' 20–21) ו"חטה" (שוליים, שו' 3). עוד מתברר שהסחורות נשלחו לתעודתם משתי ערי נמל המצויות בשתי זרועות של הנילוס: "דמיאת" (ע"א, שו' 26, שוליים, שו' 1, ע"ב, שו' 2) ו"רשיד" (ע"א, שוליים, שו' 4).

[ע"א]

1 ב"ה

2 גביר ומעולה ונכון ושר עטרות לנו נר"ו והגביר ומעולה ונכון נר"ו ראיתי כתבכם

3 והנה הודעתם אותי בא גאוש⁷⁵ לגבות הבואקי⁷⁶ איני יודע אנה הם אלו הבואקי

71 לא ברורה הכוונה.

72 נראה שמוצאו מהעיר רשיד.

73 סוכן מסחרי של סוחר. נשתמרו בגניזה הקהירית התכתבויות לא מועטות בין סוחרים לסוכניהם בדבר העסקאות שעשו אלו האחרונים. על המשמעות הפונקציונלית של הפאטור בעת הזו, ראו: אשתור 1983 ב, עמ' 403 ואילך; גרבר תשל"ח, עמ' 54–55; רוזן תשמ"א; שמואליץ 1984, עמ' 143–145. עדות מעניינת על קשרי מסחר שהיו לסוחר יהודי היושב ב"אסכנדריא" עם פאטורים ב"ויניציא" וב"אנקונה" במחצית הראשונה של המאה השש־עשרה או ברבע השלישי של אותה מאה, מצויה באחת מתשובות ר' דוד אבן אבי זמרא, ראו: דוד אבן אבי זמרא (רדב"ז) תשכ"ז, סי' שני אלפים קי.

74 האיגרת נשתמרה בספריית האוניברסיטה בקיימברידג' TS 10J 16. 25.

75 ייתכן שהכוונה למונח הטורקי *caush* או *cavus* - פקיד רם מעלה שנמנה עם משמר ראשו ובני לווייתו של הסולטאן או הוויזר הגדול. ואלו היו למעשה גם שלוחיהם של אלו, ראו: כהן וסימון-פיקאלי תשנ"ג, עמ' 47, הערה 3; מנטרן 1965.

76 בערבית - יתרות, צורת הריבוי של באקיה. נזכר גם באיגרת מאיר מסינה בענייני מסחר ששוגרה לנמען אלמוני, היושב כנראה בעיר עזה. נשתמרה בספריית המרכז ללימודי יהדות (CAJS) באוניברסיטת פנסילבניה בפילדלפיה Halper 420, פרסם אותה דוד תשע"ג א, עמ' 157–164 (= דוד תשע"ו, עמ' 415–422).

- 4 וכ"ש⁷⁷ שעלינו הגואמיך⁷⁸ ומסרוף⁷⁹ לעאלי ג'יליבי לסוף החדש צריך שיהיה מקובץ אצלינו
- 5 עד ו' כיסים⁸⁰ גם מעניין הדכירה⁸¹ אתם כותבים נוסח אחד והסוחרים אומרים
- 6 בנוסח אחר אני רואה את קאסם אל חדריה ואת צאלח⁸² שאומרים שאם לא
- 7 יחלקו להם כבוד גדול בדכירה להתיר להם מנה יפה מאוד שיגדילו לעשות
- 8 ואתם שולחים מאמרים ומגזימים לדבר והנה הסכמנו לשלוח אליכם שמנה
- 9 פרט חשבון קאסם וצאלח שהם המורדים ואתם התנהגו עמהם כטוב בעיניכם
- 10 גם אודיעכם כי בזאת הספינה של רגוסה⁸³ ראיתי כתב בלשון עראבי שלוח
- 11 מאת ג'ירונימו יש"ר⁸⁴ לאמר לסאלם ן' עאמיר שלא יקנה פשתן רק שיקנה ו⁸⁵V
- 12 עורות ת"ק גאמוסי או V והשאר בקארי בסנין⁸⁶ טובים מובחרים ובהיות
- 13 שידעתי שכתבתי אליכם היא מיותרת בזה לא יחדתי אליכם אז כתב
- 14 אבל כעת אזהיר מכיון שהעורות הם שאולים אם תוכלו לקנות מיחיא
- 15 אל עאמיל⁸⁷ אי ז'ה⁸⁸ סך עורות בסנין ולא בקאראת⁸⁹ עשו והצליחו ואם אתם
- 16 אינכם רוצים להכנס בשום דבר מזה תנו אלי רשות ואני אקנה לעצמי כי
- 17 יודע אליכם ד שמהיום והלאה כל מה שאשאל מאתכם ואתם לא תשלחו אלי
- 18 אני אקנה לעצמי כי אני רוצה להסתחר ולהרויח כי אי אפשר להיותי בטל
- 19 ויושב שכל העולם קונים ומוכרים ומסתחרים ואני באים אלי הסרסורים
- 20 ואין לי מה למכור מכיון שאתם אינכם רוצים בדבר שלא יהיה בשמים⁹⁰

77 וכל שכן.

78 בערבית - משכורות ממשלתיות.

79 בערבית - הוצאות.

80 שק המכיל חמש מאות גרושים, אני מודה לפרופ' אמנון כהן שהבהיר לי מושג זה.

81 בערבית - מלאי, וכן נזכר בהמשך איגרת זו.

82 אלו הם שמות של הסוחרים הערבים.

83 נקראת כיום דוברובניק (Dubrovnik). עיר נמל על חוף הים האדריאטי.

84 לא ברורים ראשי תיבות אלה כאן. לא סביר שיש בראשי תיבות אלה לשון קללה: יימח שמו וזכרו.

85 ו' אלפים. הסימן בצורת גמה היוונית (γ), וזה בא לציין אלף, וכן בשורה להלן. שיטה זו לציין אלף נמצאת בעוד שלוש איגרות מגניזת קהיר מאותה עת שהיו לנגד עיניי, ראו: דוד תש"ף, עמ' 251, הערה 80.

86 בערבית - עורות בקר גסים מחוספסים.

87 בערבית - מוכס.

88 כר'!

89 בהמות - בקר.

90 על הסחר בבשמים העולים ממסמכי הגניזה, ראו: דוד 2011, עמ' 109.

- 21 תנו לי רשות לקנות ולמכור ואבקש בהקפה אם לא יהייה אתי מעות כי
 22 מאוד אני רוצה להרויח איזה דבר הסוחרים הערלים שאתם מכריחים אותם
 23 להחזירם הנה איני יודע על מה כי הנה מה שמוליכים מפה פורעים בו דכירה
 24 ומה שקונים משם פורעים בו דכירה שנית איני יודע מה הפסד יש לכם בזה
 25 כי אתם מפחדים שיעלו הבשמים אין בהליכתם הפסד כי אם ריוח
 26 וכפרנססיש הקונסול יוצא ערב קבלן בכל מה שישלחו דרך דמיאת
 27 לפרוע בו כפלים ואתם גבירי⁹¹ שלם כנפשכם החכמה ונפש

[בשוליים הימניים]:

ימין:

- 1 עניין הבאר של דמיאת עשו והצליחו
 2 אבל אשר תשלחו לקחתו יהייה איש
 3 נאמן ויודע ויבא מאמ' [ר] חזק
 4 וש"ש⁹² מרשיד

אמצע:

- 1 הכסבר⁹³
 2 אינו נמצא כלל
 3 חשבון החטה תלך אליכם
 4 מרשיד

שמאל:

- 1 השמן ששאל גביר דוד גר'ו גם
 2 הזיתון⁹⁴ הולך בג'ידים הכורנוס⁹⁵
 3 איני מוצא אותו והנננ-והנני
 4 מבקש כל האפשר וש"ש⁹⁶

[ע"ב]

91 האות יוד נשמטה.

92 ושאו שלום.

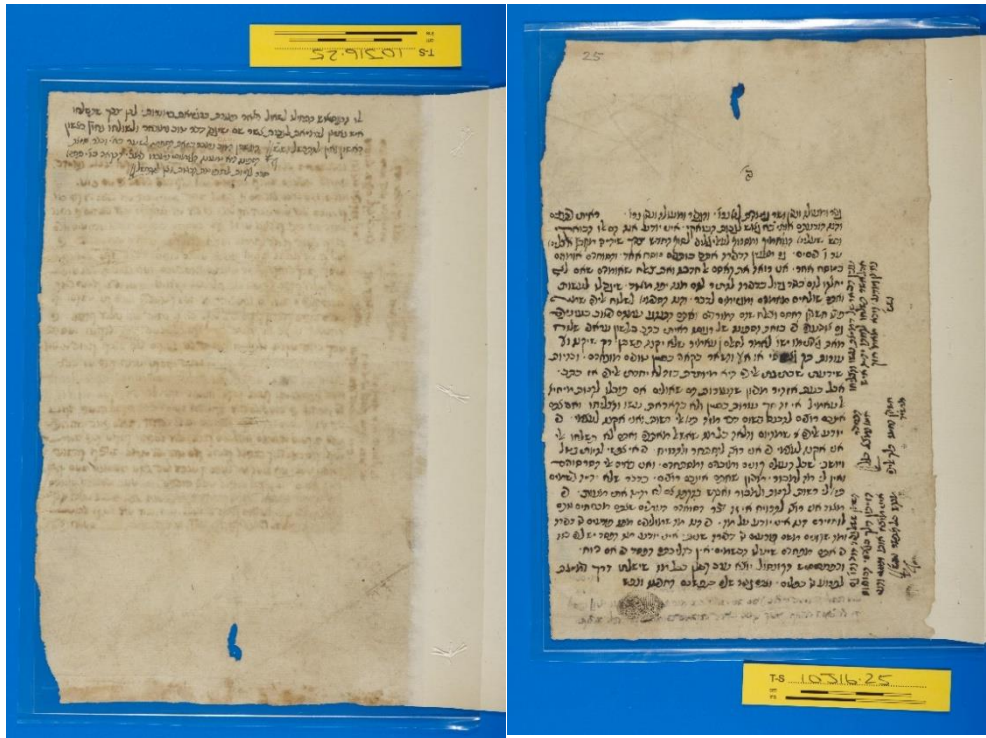
93 כוסברה. מוכר כיום בלשוננו: גד השדה. תודה לפרופ' זהר עמר על ההסבר.

94 בערבית - זיתים.

95 לא ברורה המשמעות.

96 ושאו שלום.

- 1 אלו הרגוסיאוש⁹⁷ התחילו לשאול כיאר⁹⁸ תמורת כרגיאת⁹⁹ בנונייות לכן צריך שתשלחו
- 2 איש נאמן לדמיאת לגבות אשר שם שיגבה דבר טוב ומובחר ולשולחו נחוץ ראשון
- 3 ראשון ואין להתרשל וש"ש הפשתן הטוב נמכר בזאת הספינה לשער כ"א¹⁰⁰ וכבר שזאת
- 4 הספינה היא טעונה הגאמוסי¹⁰¹ נמכרו במ"ב הבקארי כ"ו תתנו
- 5 סדר לקנות לספינות הבאות ואין להתרשל¹⁰²

איור 2: פקסימיליה של איגרת ב (ספריית האוניברסיטה בקיימברידג' TS 10J 16. 25)

- 97 בני העיר רגוטה הנזכרת לעיל.
- 98 בערבית מלפפון, ראו דברינו לעיל.
- 99 מצרך מסוים. נזכר גם באיגרת בענייני מסחר שנשתמרה בספריית האוניברסיטה בקיימברידג' TS Or. 1080. 5.6 פרסם אותה דוד 1994, עמ' 22-29 (= דוד תשע"ו, עמ' 364-371).
- 100 כאן ובהמשך אין הכותב מצייין באיזו מטבע.
- 101 תאו. ח"ית מים שמקור גידולה בנילוס, ראו דברינו לעיל.
- 102 נראה ששלוש השורות האחרונות נכתבו בקולמוס אחר.

ג. איגרת בענייני מסחר ששיגר ר' "משה אבידרהם" שהיה אחד מחכמי רשיד במחצית השנייה של המאה השש־עשרה ל"אלעזר אל כאתב".¹⁰³ הכותב ישב כמסתבר באותה עת באלכסנדריה, והיה שם סוכנו המסחרי של הנמען והוא דיווח לו על עסקות מסוימות שביצע או עתיד לבצע במוצרי צריכה, כגון "צאבון" (שו' 6, 13), "חדיד" (שו' 7, 16), עדשים (שו' 9) ו"צימוקים" (שו' 11–12).

1	ב"ה
2	היקר ונעלה נר" ¹⁰⁴ אחרי רוב השלום הרב קבע בד[בר] ¹⁰⁵
3	גם הרודני ¹⁰⁶ והקוטה ¹⁰⁷ חן חן לכ"ת ¹⁰⁸ והנה עם חטב ב"ר משה אלבוטני
4	שלחתי תקנ אדטל ¹⁰⁹ גארוי ¹¹⁰ עצים אחלה יקחם ממנו וישלחם
5	לביתי וכשישלחו לה את אשר קניתי אשלח לכ"ת חלק מהם
6	הצאבון ¹¹¹ תקקסט נקי תקקמד תמן אנו תכב ¹¹² הנה אקנה עוד
7	י' קנטר ¹¹³ חדיד ¹¹⁴ כ"ה גם אשתדל לקנות המרדפות ¹¹⁵ שכתב
8	כשאשלח קופה ¹¹⁶ המדודין ¹¹⁷ הנשארה אכתוב החשבון בפרטות
9	השמן ישלחנו עכ"פ ¹¹⁸ גם עד נ' ארדיב ¹¹⁹ מצרי עדשים ¹²⁰

103 נשתמרה בספריית בית המדרש לרבנים בניו יורק 15. ENA NS 35.

104 בהמשך מרווח ללא כיתוב.

105 ייתכן שכך יש להשלים.

106 ייתכן שהכוונה לזעפרן.

107 ייתכן שהכוונה לתמר.

108 לכבוד תורתך.

109 סוג של מידה.

110 שרף עצים.

111 בערבית - סבון. על סחר בסבון כפי שעולה ממסמכי הגניזה הקהירית, ראו: דוד 2011, עמ' 109, במידה רבה יובא הסבון מארץ ישראל, שהופק בעיקר בשכם ובירושלים, על כך ראו: כהן תשמ"ט; כהן 1989, עמ' 61–97, 160–163; עמר תש"ס, עמ' 15–153.

112 ייתכן שמתכוון לכמות של יחידות הוא מציינן באותיות עבריות. הראשון 669. השני 644. השלישי הוא 422.

113 מידת משקל, ראו: הינץ 1955, עמ' 24–25.

114 בערבית - ברזל.

115 לא ברורה המשמעות.

116 סוג של מידת נפח הרווחת בעת הזו, כפי העולה ממסמכי גניזת קהיר: באוסף מוצרי 9, IIIa; ספריית בית המדרש לרבנים בניו יורק 22. ENA NS 47, ראו: דוד תשפ"ד, עמ' 189, הערה 65.

117 צ"ל: מדודין. במזומן, ראו: בניהו תשמ"ה, עמ' רלח, הערה 15.

118 על כל פנים.

119 מידת יבש, ראו: הינץ 1955, עמ' 39–40. בכל ארץ היה למידה זו ערך אחר.

120 על סחר בעדשים מצאנו במסמך גניזה אחר שנשתמר בבית המדרש לרבנים בניו יורק 12. ENA 3307. פרסם אותו דוד תשמ"ח, עמ' 403 (= דוד תשע"ו, עמ' 170). על גידול זה ראו: עמר תש"ס, עמ' 91.

- 10 צריך לקבץ מעות כל האפשר כי יבואו הרבה ספינות
- 11 מכר לשם וכתוב וצימוקים¹²¹ ואל ישלח מעות לדמיאט
- 12 רק עד ק"נ פרחי'ם¹²² לא יותר כעת אין נמצא צימוקי'ם] ולא יצרכו
- 13 מרסינ'ם¹²³ יודיעני איך הצאבון שמה כי פה אינם רוצים למכור
- 14 בפחות מששה פרחי'ם] הקנטר מכרו לי ערכו ק"פ קפה¹²⁴
- 15 לא ירד ערכו גם באסכנדריי'א] ומכר לאלו הערבים היום
- 16 אשקול ט"ו קנטר חדיד לערך ק"פ ושלום רב מאת
- 17 הצעיר משה נ' אבירה¹²⁵ יום ה' ו' אלול

[מעבר לעמוד]

ליד היקר ונעלה כה"ר אלעזר אל כאתב נר"ו ופגי"ן והלב¹²⁶

ד. איגרת התראה שנשלחה מבית הדין באלכסנדריה (שו' 7) לר' משה אבודרהם הנ"ל, שכמסתבר ישב בעיר רשיד במחצית השנייה של המאה הששעשרה,¹²⁷ עניינה: חוב שנשאר חייב ל"שמחה אשת כ"ר יוסף לניאדו" שבאה מ"תוגרמה" (טורקיה) ל"סכנדריא" (שו' 7) בסכום של "ארבעה ושלשים פרחים", שהלוותה לו ככל הנראה לצורכי עסקיו (שו' 2–3). זוהי התראה לפני "חרם ונדוי" (שו' 4–5).

- 1 שלום רב וישע יקרב לכ"ר משה אבודרהם יצ"ו יודע לך שבאה
- 2 לפנינו אשה אחת שמה שמחה אשת כ"ר יוסף לניאדו ואמרה שנתנה
- 3 לך ארבעה ושלשים פרחים להתעסק בהם והיא צועקת חמס
- 4 עליך לכן אם כדבריה כן הוא הנה אנו גוזרים עליך בכח חרם
- 5 ונדוי שבהגיע כתבנו זה אליך תשלחם לה עם איש נאמן
- 6 הראשון שיבא שהיא ענייה וענייה תלויים לאותם המעות נוסף
- 7 על זה שבאה עתה מן תוגרמה לסכנדריא

121 על הסחר בצימוקים בידי יהודים מצויים מסמכי גניזה נוספים, ראו לעיל.

122 מטבע זהב עות'מאני, במקורות עבריים מכונה פרח על שם המטבע האיטלקי פלורין. זהו המטבע המוכר במזרח אלטון, או סולטאני ואף בכינויים אחרים, ראו: בן-צבי תשכ"ג, עמ' 458.

123 בערבית - הדס.

124 ייתכן שהכוונה למידת נפח הרווחת בעת הזאת - קופה (נכתב בכתב חסר), ראו: דוד תשפ"ד, עמ' 189, הערה 65.

125 חכם וסוחר מתושבי רשיד. ישב בקהיר וכנראה גם באלכסנדריה, ראו דברינו לעיל.

126 פורמולה של אזהרה בראשי תיבות למעיין באיגרת שאיננה מיועדת אליו: ופורץ גדר ישכנו נחש והמוליכו לביתו ברוך יהיה.

127 האיגרת נשתמרה בספריית בית המדרש לרבנים בניו יורק 7, fol. 3616, ENA

ה. איגרת בענייני מסחר ששיגר הסוחר "אברהם ארפול" היושב בקהיר במחצית השנייה של המאה השש־עשרה לשותפו בעסקיו "כה"ר שמואל כהן דבח".¹²⁸ הכותב מזכיר בין השאר "ענין השלושי[ם] חביו[ת]" (שו' 14), ויש להניח שמדובר בחביות של שמן או יין, וכן עניין "הפשתן" (שו' 15). מן הפנייה אל הנמען עולה שהוא נמנה עם בני "קהל רשיד" ועולה בכירור שבאותה עת ככל הנראה עוד קודם לכן הייתה בעיר זו מסגרת קהילתית.

- 1 ב"ה¹²⁹
- 2 אחי היקר הנעלה כה"ר שמואל יצ"ו
- 3 להודיעך לכבו[דו] שכתבתי לכבו[דו] כתב ושם הודעתך שידעתי שהתרעמת עלי היות שלא כתבתך כדת האחים והאהובים לכן כתבתך וגם בפעם אני חוזר לכתוב ש"ה¹³⁰ היודע כתבתך וכנראה עותו דרכם ואם לא הגיע בידך אינו ממני אל <א> רוע המזל להודיעך אחי ורעי שאני בכריאות שבח לאל אמנם טרוד ועצוב מכמה צדדים ומכמה גוונים י"ה¹³¹ ירחם עלי ולא ישלם לי גמולי שאם עוונות תשמור יה יי' מי יעמוד כי עמך הסליחה¹³²
- 10 אחת שאלתי מכבו[דו] אותה אבקש שכתבך יבקר אותי¹³³ ותודיעני כל פעם מעניין המגפה של מצרים¹³⁴ כי בזה אמצא תן בעיניך וגם אם יבא לי כתב משום אדם ודע מעניין הדבר פה דבר מועט כאלו לא היה ובכלל הבקשה שיהיה קרובי כ"ר יוסף פרץ מופקד בידך ותאמר לכו[לם] מעניין השלושי[ם] חביו[ת] שמכר גיסו כ"ר דוד אשטרוק לא קנה הקונה כלל שהפשתן¹³⁵ לא נכשר בעיני גיסו וגם הקונים האחרים עדין בספק והסיבה שכה"ר¹³⁶

128 האיגרת נשמרה בספריית סלי הוק (Selly Oak) בברמינגהם, אוסף מינגנה 16 (6).

129 בעזר השם.

130 לא ברור מהם ראשי תיבות אלו. אולי שבח האל?

131 כר! נראה שהתכוון וה'. ייתכן שהחלק התחתון של האות ו' נמחק?

132 על פי תהלים קל, ג-ד.

133 כלומר: שאקבל כתבך (איגרתך).

134 מגפות במצרים בעת הזו לא היו נדירות ונזכרות במקורות עבריים בני הזמן.

135 את הפשתן גידלו במצרים ושיווקו לאירופה בעיקר הסוחרים הוויניציאניים. שרדו מסמכים אחדים מגניזת קהיר על הסחר בפשתן, ראו: דוד 1984, עמ' 18 (= דוד, 2016, עמ' 360); דוד 2011, עמ' 109.

136 כבוד הרב.

17 אליקים¹³⁷ פגם אותם שהם רטימו¹³⁸ ומתוקים כדבש אין אחר

18 אליו שלו'ם] נאום אברהם ארפול¹³⁹ בכ"ג לספירה¹⁴⁰

בשוליים התחתונים:

אל יד המעולה כה"ר שמואל כהן דבח אל קהל ברשיד

ו. איגרת ששיגר "אברהם נחום" היושב כמסתבר בעיר מנזילא (Manzala), פונה במחצית הראשונה של המאה הששעשרה ל"שמואל" היושב בקהיר¹⁴¹ ומודיעו שהעביר באמצעות שליח "כליפה" (שו' 10, 14 סכום כספי מסוים כדי לפרוע עבורו בקהיר תשלומים וחובות למיניהם, שאותם הוא מפרט (שו' 6-7, 9, 12-13). באמצעות אותו שליח העביר הכותב גם "לולואיש" (פנינים) שתמורת מכירתם ל"שמואל בהלול", ומתוך כך יפרע הכותב חלק מחובותיו (שו' 10-16). עוד הכותב מזכיר את "הגביר כה"ר שמואל רשידי" (שו' 5), שהיו ביניהם קשרים עסקיים.

1 בע"ה¹⁴²

2 אחי אשר כנפשי היקר כ"ר שמואל יצ"ו¹⁴³ שורותיו אלו להודיעכם

3 מצב בריאותנו תל"ת¹⁴⁴ כן נשמע ונתבשר תמיד מכם אמן

4 ומיום שהלך כבודך לא ראינו ממך כתב¹⁴⁵ ולא הודעתנו איך

5 שלומכם ובחיך <תפקדני> בשלום הגביר כה"ר שמואל רשידי¹⁴⁶ יצ"ו ואחלה

6 פניו יתן אותם הכ"ג פרחים לגיסי כ"ר אברהם מימון יצ"ו כי

137 קרוב לוודאי שיש לזהותו עם הסוחר ר' אליקים הנזכר באיגרת ששיגר ר' משה בנימן לר' יצחק לוריא אשכנזי. היא השתמרה בספריית האוניברסיטה בקיימברידג' TS 6J 4,32 ופרסם אותה לראשונה שוחטמן תשמ"ג א, עמ' 61-64; בניהו תשמ"ה, עמ' רלח, ראו דברינו לעיל. נראה שהוא זהה לר' אליקים אשכנזי בה"ר שלמה" שהיה חבר בית הדין ברשיד ביחד עם הדיינים משה בנימן הנ"ל ור' מנחם בן אליהו דלמדיגו, כפי העולה משטר שנשתמר בספרייה הנזכרת TS 8J 6. 21, שהוצא ברשיד בשנת שי"ח (1558) שמתפרסם להלן.

138 מונח לא מוכר לי, שמא מתכוון: מקולקלים.

139 בעניינו של זה נשתמר בגניזת קהיר בספריית האוניברסיטה בקיימברידג' TS 13J 4. 21 שטר חוב שהוצא בבית הדין של ר' "בצלאל" [אשכנזי] בשנת שמ"ח (1588), על דבר חוב שחב "אברהם אריפול" לאחד מגדולי חכמי קהיר "כמהר"ר יעקב קשטרו" הנזכר לעיל, ופרסם אותו שוחטמן תשמ"ג ב, עמ' 404-405.

140 הכוונה לספירת העומר, היינו: ח' אייר.

141 נשתמרה בבית המדרש לרבנים בניו יורק ENA 2727. 46

142 בעזרת השם.

143 ישמרהו צורו וגואלו.

144 תהלה לאל יתברך.

145 איגרת.

146 כינויו מציין את היותו מתגורר בעבר או בהווה בעיר רשיד.

- 7 הם לתשלום הכמל¹⁴⁷ לכן אמצא חן בעיניו אל יעכבם ונראה
- 8 לי שאין צריך לכתוב לו על זה כי כבודך יותר טוב מאלף כתבי[ם]¹⁴⁸
- 9 וידבר לו באופן שיתנם לתשלום הכמל שאני שולח עם כליפה
- 10 ואמצא חן בעיניו הנה אני שולח לך עם כליפה ד' פייסאס¹⁴⁹
- 11 ולולואיש¹⁵⁰ ותמכרם ותפרע לכ"ר שמואל בהלול יצ"ו קרובך¹⁵¹ ע"ו
- 12 מאידי ותפקדני בשלום כ"ר אברהם בהלול ותתן לו מטימאן¹⁵²
- 13 האישיקרויאניאה¹⁵³ ל"ט מאידי סך הכל קט"ו¹⁵⁴ הפייסאס הם
- 14 בסך של קל"ד¹⁵⁵ יתן כבודך השארית לכליפה לפרוע שארית מגידי¹⁵⁶
- 15 שאני חייב לדילל¹⁵⁷ אחר ואם ירצה כבודך להראות הפייסאס
- 16 לקרובך¹⁵⁸ כי הם טובים ואם ירצה לקחת אותם יקח כבודך שאריתם
- 17 לפרוע לנזכרים ויש להאריך בשלומכם שיפרה ויסגה אנ"ס¹⁵⁹ כל בני
- 18 הבית מתפקדים בשלומכם ואברהם נושק ידיך והוא בגדר הבריאות ב"ה¹⁶⁰
- נאם אחיך¹⁶¹ אברהם נחום

147 בערבית - גמל. שמא מתכוון לשכירת הגמל.

148 איגרות.

149 בספרדית - חתיכות. נזכר גם להלן, שו' 13, 15. מונח זה מופיע גם במסמך אחר מגניזת קהיר בספריית אוניברסיטת קיימברידג' TS AS 153. 214.

150 בערבית - פנינים.

151 מכאן מתברר ששמואל בהלול שישב באותה עת בקהיר היה קרובו של הנמען. מאיגרת שנשלחה אליו בשבתו ב"מצרים" על ידי אביו משה בהלול שישב בעיר "מנזילא", נשתמרה בספריית האוניברסיטה בקיימברידג' TS AS 153214, עולה כי הוא לקח הלוואה מ"אברהם נחום", שם, שו' 32, 34. מכאן נלמד אולי שכותב איגרתנו ישב אף הוא במנזילא. עיר זו נמצאת ליד אגם מנזלה, בצפון מזרח הדלתא. במקום זה הייתה קהילה יהודית במאה השש־עשרה, ראו: דוד תשמ"ח, עמ' 21.

152 ייתכן שהכוונה: תמורת.

153 לא ברורה המשמעות.

154 הכוונה למטבע מאידי.

155 הכוונה למטבע מאידי.

156 כך! נראה שמתכוון למאידי, המטבע הרווח במצרים באותם ימים, כפי שראינו לעיל.

157 בערבית - ברוקר, סוכן מסחרי.

158 שמא הכוונה לשמואל בהלול הנזכר לעיל, שו' 11. אולי מתכוון דווקא ל"אברהם בהלול" הנזכר לעיל, שו' 12.

159 אמן נצח סלה.

160 בעזר השם.

161 שמא אין הכוונה לאח ממש, אלא לידיד קרוב. שמא עליו נאמר הביטוי: "אחי אשר כנפשי".

ז. אגרת שנקטמה בסופה שלחה פלוני ל"שלמה סכנדרי" היושב ב"אסכנדריא". ששה גם ב"רשיד" (שו' 6).¹⁶² הכותב תמה שהנמען איננו כותב, ואף איננו מדווח על יציאתו מהערים הנזכרות (שו' 7-8). נכתבה במחצית השנייה של המאה הששעשרה.

- 1 ב"ה
- 2 הבן יקיר לי בן באהבה ואח במעלה לו נאווה תהלה יהיה לשם טוב
- 3 לתפארת ותהלה אמן נצח סלה אחרי דרישת שלומו וטובתו כל הימים
- 4 אודיעו איך אנחנו כלנו בגדר הבריאות של¹⁶³ כן נתבשר ממך השר
- 5 אמן מה מאוד תמהתי ממך שלא הטרחתה עצמך לכתוב לנו שורות¹⁶⁴
- 6 מטוב מצבך בהגיעך לשלום מרשיד וכ"ש¹⁶⁵ מנאמן¹⁶⁶ ועם היות
- 7 שאני איני תמיה כל כך שאני יודע חין ערכינו אצל כב[ודך]
- 8 התימה הגדול לגברת יקרה ומהוללה אמן מב"ת¹⁶⁷ וכ"ש אחינו
- 9 יקר מנפשינו [.....]

[.....]

[מעבר לדף]

- 1 יגיע ליד איש היחס והמעלה ועטרת וגדולה לו נאווה תהלה כמה"ר שלמה סכנדרי¹⁶⁸
- יצ"ו הלב"י ופנ"ג¹⁶⁹
- 2 לזר יהי דן נח"ש¹⁷⁰ לאסכנדריא

162 השתמרה בספריית בית המדרש לרבנים בניו יורק 31.26 ENA NS.

163 שבח לאל יתברך.

164 האות האחרונה היא ת', אף שאיננה ניכרת.

165 וכל שכן.

166 עיר מקראית, נזכרת בירמיהו מו, כה; ביחזקאל ל, יד ובנחום ג, ח. ידועה גם בשמה תבס. במקורות אחרים שבתקופה שבה אנו דנים זהו כינויה של אלכסנדריה.

167 מנשים באהל תבורך.

168 ייתכן שיש לזהותו עם שלמה סכנדרי ממצרים (קהיר) הנזכר במסמכי גניזה אחדים מסוף המאה הט"ז: בין השאר בנוסח אישור החלטות "קהל המסתערב" במצרים בשנת שנה, בספריית בית המדרש לרבנים בניו יורק. Mic. 9160, fol. 1. מסמך זה פרסם הקר תשע"א, עמ' 89-100, ושם, עמ' 93, הערה 21 הוא מביא פרטים נוספים עליו. עוד נזכר הלה בדף מפנקסו של סוחר בערבית, שנת ש"ב-שנ"ד; בספרייה הנזכרת 8. Mic. 9160, fol. 1. וכן חותם על שטר חוב משנת ש"ב, באוסף מוצרי (סד' ב 20 A) VII, 20. מובן שאין לזהותו עם "שלמה אסכנדרי" נמען איגרתו של נסים מקטייא משנת רפ"ח, שפרסמו אותה לראשונה עם תרגום אנגלי גוטהייל ווורל 1927, עמ' 228-233, וכן בשנית דוד תשע"ה (= דוד תשע"ו, עמ' 25-30).

169 המוליכו למקומו ברוך יהיה ופורץ גדר ישכנו נחש. פורמולה בראשי תיבות לאזהרה למי שקורא איגרת זו, זולת הנמען.

170 נידוי, חרם ושמטא.

ח. טיוטת מעשה בית דין שהועתקה בפנקס בית הדין בקהיר. נכתבה במאה השש־עשרה או אולי מעט לאחר מכן,¹⁷¹ בדבר קבלת שני מוצרים "יאינס די ברוקא" ו"מנטא" ששלח "יצחק איילון" (שו' 1, 8–9). מ"שאלוניקי" ל"רשיד" (שו' 2–3, 11–18) המתדיינים בבית הדין בקהיר הם "שלמה נגרין" ו"בכור רפאל חיים" על דבר הבעלות על המוצרים הנזכרים (שו' 10–11), שכן זה האחרון טען שהייתה לו שותפות בעסקי מסחר עם יצחק איילון (שו' 13–15). במקומות אחרים במסמך זה תיבות או אותיות דהו לחלוטין ולכן לא הייתה יכולת להשלים את כולן.

- 1 בהיות שהכה"ר¹⁷² יצחק איילון כשהיה בפה מצרים¹⁷³ ציוה לו
- 2 הר' [ב] שלמה נגרין יצ"ו לקחת לו מעיר שאלוניקי של [שה יי] אנים¹⁷⁴
- 3 די ברוקא¹⁷⁵ ומנטא¹⁷⁶ אחת גדולה אמצעיית לצורך הלש[.]. שלו
- 4 ונתן לו הר"ש¹⁷⁷ הנז' [כר] לה"ר יצחק הנז' [כר] בתורת מוקדם¹⁷⁸ סך חמשה
- 5 זהובים גינזרליס¹⁷⁹ וא"ל¹⁸⁰ שכל מה שיהיו שוים עליו לשלם מהישני[ם]
- 6 כדחזי ובכלל מה שצוה לו הר"ש הנז' [כר] לה"ר יצחק הנז' [כר] שישלחם לו
- 7 כרוכים בבאלה¹⁸¹ אחת בפני עצמה וישלחם לו בעיר רשיד ע"ש¹⁸²
- 8 הר' משה ן' וינשטי יצ"ו תושב עיר רשיד הנז' [כר] ונסע הר' [ב] יצחק הנז' [כר]
- 9 [ל] עיר שאלוניקי וקנה לו השלשה יאינס הנז' [כרים] והמנטא הנז' [כר] כאשר
- 10 צוה לו והיפך השולח הר"י¹⁸³ ושלחם לו בתוך באלה אחת של הר' [ב]
- 11 בכור רפאל חיים ובהגיעם ל[פ] מצרים¹⁸⁴ שלח הר' שלמה הנז' [כר] לקחת

171 נשתמר בספריית בית המדרש לרבנים בניו יורק 9. ENA NS 35. בצידו האחר של הדף טיוטת מעשה בית דין שאיננו קשור לזה.

172 שהאדון כבוד הרב.

173 קהיר.

174 סוג של אריג, שלפי שעה אי אפשר לזהותו. תודה לפרופ' בנימין ארבל מאוניברסיטת תל אביב שהבהיר לי מונח זה, ושני המונחים שבשורה להלן.

175 באיטלקית - אריג מקושט.

176 בספרדית - שמיכה או צעיף.

177 ר' שלמה נגרין הנזכר לעיל, וכן להלן.

178 מקדמה.

179 סוג של מטבע, איננו מזוהה לפי שעה. אולי מקורו בחצי האי האיברי?

180 ואמר לו.

181 בערבית - חבילה.

182 על שם.

183 ר' יצחק איילון הנזכר לעיל, וכן להלן.

184 קהיר.

- 12 אותם מה"ר בכור הנז' [כר] כ"ב הזורדין¹⁸⁵ של הכתב ששלח ה[ר"]י הנז' [כר]
- 13 להר"ש הנז' [כר] והשיב [לו]¹⁸⁶ ה[ר'] [ב] בכור הנז' [כר] שהם שלו ואין לר"ש הנז' [כר]
- 14 שום אחיזה בה[ם] כלל [י]ען כי יש לו עם הר"י הנז' [כר] עסק משא ומתן
- 15 ושותפות ואלו הם מחשבון השותפות שלו והר"ש הנז' [כר] השיב לו שאלו
- 16 הם שלו יען כי נתן [לו חמ]ש[ה] זהובים גינזרליס בתורת מוקדם
- 17 [עו]ד השלש[ה] י[א]ניס והראו אלו הנז' [כריס] ופרצו ביניהם דברי
- 18 ריבות ונתעצ[ם] ה[רי] [ב] ביניהם ונ[ו]עדו לפני מורנ[ו] הרב מהרש"א¹⁸⁷
- 19 הנז' [כר] והי[נו] באים ש[ני]הם הר"ש והר' [ב] בכור הנז' [כר] ואחרי שמוע
- 20 הרב הנז' [כר] כל העדו[ני]ת [א]שר [..] זה אומ[ר] הרב הנז' על הר"ש הנז' [כר]
- 21 בחומרא יתירתא שהאמת <כדבריו> כן הוא וגם הר' [ב] בכור הנז' [כר] יקבל עליו
- 22 בכח חרם שיש עמו שותפות בסך התק"י מאי[די] בשמ' [ו] ואז הוציא
- 23 הר"ש הנז' [כר] פנקסו שכתוב בו כר[ו]. ה[ר'] [ב] יצחק הנז' [כר] שקבל ממנו סך
- 24 ה' זהובים גינזרליס מתחת חשבון כל החפצים הנז' [כריס] וקבל עליו ג"כ¹⁸⁸
- 25 בשבועה חמורה ע"ד¹⁸⁹ הרב הנז' [כר] שהאמת כן הוא ובכך הרב הנז' [כר]
- 26 אחרי שמעו כל טענותם ושפיי[לו] האיום והגזום שהטיל עליהם
- 27 כהוגן וכשורה גזר אומר כפי מה שהורו אותו מהשמים שהיאניס
- 28 ההמה יפקידו אותם ביד שלי¹⁹⁰ עד עת בא דבר הר"י הנז' ההוא
- 29 אמר הר' [ב] בכור הנז' [כר] שהיאניס הנז' [כריס] לא יצאו מתחת ידו כלל ועיקר
- 30 אבל קבל עליו בשבועה והודה בשי"ת¹⁹¹ שאין לו רשות למכרם כלל
- 31 אלא יהיו מופקדים אצלו ברשותו וקבל עליו הר' בכור הנז' [כר] בשבועה
- 32 חמורה בשי"ת בנקיטת חפץ בידו לגמור ולקיים כל הנז' ¹⁹² ובכך היו

185 נראה שכך יש לפענת, ולא ברורה המשמעות בהקשר זה.

186 נותר שריד של האות ל'.

187 אי אפשר לזהות חכם זה, בהעדר מידע אימתי הוצא מסמך זה. לא ברור מדוע מצייין בהמשך: "הנז'".

188 גם כן.

189 על דעת.

190 כינוי לאדם הנאמן על שני הצדדים.

191 בהשם יתברך.

192 הנזכר לעיל.

- 33 הייאניס הנז'כרים] תחת ידו ומאי דביני¹⁹³ נפטר הר' בכור הנז'כר] לב"ע¹⁹⁴ וחל"ש¹⁹⁵
- 34 ועדין הייאניס הנז'כר] מופקדים ברשותו וקודם שנפטר הר'כ] בכור
- 35 הנז'כר] מינה הר'כ] בכור הנז'כר] למורשים גמורים בעדו לאנשים ידועים
- 36 לו ובכך מסרו והפקידו המורשים הנז'כרים] הייאניס הנז'כרים] ביד הר"א¹⁹⁶
- 37 שיראנו¹⁹⁷ ככה"ר אברהם ולעת כזאת באו ב' עדים גוים סראנין
- 38 בעלי אגרופין¹⁹⁸ כדי שיקחו אותם <כזולת המה>¹⁹⁹ והר' אברהם הנז'כר] ואחע"מ²⁰⁰ הלכנו
- 39 להמורשים הנז'כרים] וסיפרנו להם את כל הקורות אתנו מהגוים
- 40 [הנז'כרים] וגזרו אומר שיתנו אותם להם כדי להציל נפשם מסכנה
- 41 ובכך הגביר המרומם כמהר"י יוסף עמד כנגד הגוים ההם
- 42 והציל מהם סך' זהובים גינזרליס ונתנו אותם להר"א הנז'כר] והנם
- 43 היום מופקדים בידי <הר"א הנז'כר]> המנטא גדולה הנז'כרת] וכל זה נעשה ונגמ[ר]
- 44 על ידינו ולראות האמת כ"ו²⁰¹ בשליש²⁰²

ט. שטר מודעה על מסירת גט לאישה שהוצא בבית הדין ברשיד שנת שי"א.²⁰³ הבעל "שמש בר עבד אלכרים ידיע מצלי" (שו' 1–2) מוסר באמצעות שליח "יצחק נ' שעדקי" (שו' 3) גט לאשתו "סת אל בית ברת יעקב" (שו' 2) הנמצאת ב"אלקאהרה" (קהיר). העדים החותמים: "סעדיה ב"ר יהודה קוצנטיני" ו"יוסף בן שלמה חימזו" (שו' 13–14).

- 1 בפנינו אנו עדים חתומי מטה כתב שמש בר עבד אלכרים
- 2 ידיע מצלי גט כשר לאשתו סת אל בית ברת יעקב ועשה
- 3 עליו [שליח להביאו מרשיד]²⁰⁴ [ב]יד יצחק נ' שעדקי ואז אמר
- 4 לו בעת שנתנו בידו הולך גט זה לאשתי סת אל בית ברת יעקב

193 בינתיים.

194 לבית עולמו.

195 וחיי לישראל שבק.

196 לא ברור שמו הפרטי.

197 שם משפחה.

198 אלימים.

199 כך! כאן לא ברורה המשמעות.

200 כך! ולא ברורה המשמעות.

201 כתוב וחתום.

202 עד כאן בטיוטה זו. אולי חלק מפרט השנה.

203 נשתמר בספריית בית המדרש לרבנים בניו יורק 31. ENA NS 49.

204 קרע במקום קיפול הנייר. נראה שכך יש להשלים.

- 5 הדרה בעיר אלקאהרה ותנהו לה בכל מקום שתמצא בה ומעת
- 6 שיגיע גט זה לידה תהיה מגורשת ממני ומותרת לכל אדם
- 7 ובפנינו בטל שמש הנז' [כר] כל המודעות שמסר על גט זה ופסל
- 8 עדיהם מעכשו וקבל עליו בשבועה חמורה בש"י²⁰⁵ ובחרם חמור
- 9 וגמור שלא לבטל הגט ולא השליח הנז' [כר] וכל זה היה ביום חמישי
- 10 שלשה עשר יום לחדש מרחשון שנת חמשת אלפים וששל
- 11 מאות ואחד עשר ליצירה²⁰⁶ פה רשיד ואנו בעצמנו חתמנו
- 12 בגט הנז' לשם גרושין גמורים לשמו ולשמה והכל שריר וקיים
- 13 סעדיה ב"ר יהודה יוסף בן שלמה חימזו
- 14 קוצנטיני

י. שטר עסקא שנקטם ראשו. הוצא בבית הדין ב"רשיד" בשנת "השי"ח" (שו' 15),²⁰⁷ והיו מעורבים בו שלושה אישים: "ר' שלמה ור' רחמים ור' ראובן" (שו' 2-3, 13). העדים: "סעדיה בולכיר" ו"אברהם בכה"ר שלמה לוי חקאן". לאחר חתימת העדים מובא נוסח קיום השטר, שחותמים עליו חברי בית הדין של העיר: "משה בנימן ז"ל בן לא"א הקדש הענו כה"ר יעקב", "אליקים אשכנזי בה"ר שלמה ז"ל" ו"מנחם דלמדיגו בכמורה"ר אליהו ז"ל" (שו' 5-8).

[.....]

1 [.....כה"ר ראובן להמתין.....]

- 2 הששים זהב הנשארים בתנאי ובאופן הנז' [כר] בשטר שבין ר' רחמים ור' שלמה
- 3 גם ר' רחמים נתחייב לר' ראובן בקנין ושבועה גמור' [ה] לקים לו כל הכתוב בשטר
- 4 שבינו ובין ר' שלמה מצד השמונים זהב במקום ר' שלמה בעצמו כי כן הקנה
- 5 וזכה ר' שלמה לר' ראובן כל זכות שהיה לו באותו השטר ושבועד²⁰⁸ לו ר' רחמים
- 6 לר' ראובן כל נכסיו מקרקעי ואגבן מטלטלי שקנה ושיקנה והאמין אותו ולכל באי
- 7 כחו עליו ועל יורשיו אחריו ואפי' [לו] קטנים לגבות חוב זה בלי שבועה וחומר' [א] כלל
- 8 כל זמן היות שטר זה בידם בלי קרע ב"ד וחומר ואחריות שטר זה קבלו עליהם
- 9 כל הנזכרים לעי' [ל] כחומר כל שטרות שרירין וקימין דנהיגין בישראל כתקון חז"ל
- 10 דלא כאסמכתא' [א] ודלא כטופסי דשטרי בבטול כל מודעות ובפסולי עדיהם וכלל

205 בשם יתברך.

206 שנת 1550.

207 נשתמר בספריית האוניברסיטה בקיימברידג' TS 8J 6. 21.

208 כן! התכוון לכתוב ושעבד.

- 11 דבר שהוא הקים אותו דבר יגרום פסול לשטר זה מעתה אותו דבר יהיה
- 12 בטל ושטר זה קים וקבלו עליהם לדון כדברי הרשב"א²⁰⁹ ז"ל וקנינא מיד כל
- 13 הנזכרים לעיל ר' שלמה ור' רחמים ור' ראובן קנין שלם מעכשיו במנא דכשר
- 14 למקניא ביה על כל הכתוב לעי[ל] גם נשבעו כלם לקיים כל הכתוב לעיל
- 15 והיה זה בשבעה עשר לחדש טבת שנת השי"ח²¹⁰ ליצירה פה ראשיד
- 16 סעדיה בולכיייר אברהם בכה"ר שלמה לוי חקאן

[תוספת בהמשך]

- 1 במותב תלתא כחדא הוינא אנן כי דינא דחתימין לתתא כד נפק שטר[א] דנא קדמא
ואתו סהדיא אילין
- 2 וחתימין לעי[ל] דאינון סעדיה בולכיייר ואברהם הלוי בן שלמה ואסהידו קדמנא
אחתימות ידייהו דהיא גופא
- 3 ועדיו סהידו קדמנא דהיא גופא אשרנוהי וקיימנוהי כדחזי ואתקים
- 4 זעירא דחבריא תולעת ולא איש חדל אישים²¹¹
- 5 משה בנימן²¹² אליקים אשכנזי בה"ר שלמה ז"ל²¹³
- 6 בן לא"א²¹⁴ הקדש מנחם דלמדיגו בכמוהר"ר א[ל]יהו ז"ל²¹⁵
- 7 הענו כה"ר²¹⁶
- 8 יעקב
- 9 תנצב"ה²¹⁷

209 הוא החכם הברצלוני הנודע ר' שלמה בן אברהם אבן אדרת (הרשב"א). חי במאה השלוש־עשרה ותחילת המאה הארבע־עשרה.

210 סוף שנת 1557.

211 ביטוי לענווה.

212 דיין זה נודע גם כסוחר, ראו דברינו לעיל הערה 34.

213 על היותו דיין ברשיד מצינו במקור אחר, ראו דברינו לעיל הערה 34.

214 לאדוני אבי.

215 נראה שדיין זה מוצאו מקנדיאה, שכן רבים מבני משפחה זו ישבו באי זה בתקופה קדומה, ראו: הרטום וקאסוטו תש"ג, לפי מפתח. לא מן הנמנע שאביו היה ר' אליהו בן משה אבא דלמדיגו, יליד כרתים (1458 בקירוב-1493), ושם נודע כתלמיד חכם וכפילוסוף בעל שיעור קומה, שפעל ויצר בכרתים ובויניציאה. ספרו המפורסם הוא ספר בחינת הדת, שפרסם לראשונה בבסיליא שפ"ט (1629). מהדורה ביקורתית של חיבור זה עם ביאור הוציא לאור יעקב יהושע רוס, אליה דלמדיגו תשמ"ד. תולדותיו, דמותו ויצירתו מתוארים שם במבוא הארוך. עוד ראו: אנגל 2017.

216 כבוד הרב רבי.

217 תהא נשמתו צרורה בצרור החיים.

יא. מעשה בית דין שנקטם בראשו ובצדו השמאלי, שהוצא בבית הדין ב"רשיד" "ביום רביעי ראש חודש אדר שני שנת חמשת אלפים ושלש מאות ועשרים ושלשה ליצירה" – שכ"ג (שו' 18 – 19) בדין היתר עגונה.²¹⁸ הדיינים החותמים הם "פינחס ברכ"ה משה ׳ן גנאח הכהן זלה"ה", "יום טוב ׳ן חיים בהלול" ו"משה ׳ן אל נקוה" (שו' 20 – 21). נזכרים בתעודה זו כפרים אחדים, כנראה בסביבת רשיד, אך אין יכולת לזהותם.

- 1 בתורת עדות אחר [.....]
- 2 ראשון בהיותנו [.....]
- 3 שם הכפר אל גידיא[ה].....
- 4 היהודי העטר²¹⁹ שהיה [.....]
- 5 וכל היהודים קרובים זה לזה [.....]
- 6 מכיר אותו וחרה לי על מיתתו ש[.....]
- 7 ראית אותו ורוג ואמר לנו אני לא ראיתו אבל [..] ביה ששר[.....]
- 8 הגיד לי וחלינו פניו שילך ויבקש חבירו לדעת אמיתות הענין והלך לבקש אותו וחזר ואמר
- 9 שלא מצאו עוד העידו בפנינו העדים הנז' [כרים] ואמרו איך היום יום רביעי ראש חודש אדר שני
- 10 הלכנו גם כן לכפר אל גידיא²²⁰ הנז' ל²²¹ למלאכתנו כנז' ל²²² ובחזרתנו מהכפר לבוא לרשיד נתחבר עמנו
- 11 ישמעאל אחד וכשהגענו למקום אחד שאתמול אירע לנו מקרה בו והוא שפגע עמנו בדוי אחד
- 12 רוכב על סוס ובידו רומח והכה ברומח לכ"ר ישועה וה' הצילו והיום כשהגענו למקום ההוא אמר
- 13 כ"ר שבת²²³ הנז' [כר] לכ"ר ישועה הנז' [כר] כמדומה לי שאותו הבדוי שהכה אותך אמש ברומח הוא הרג

218 נשתמר בספריית האוניברסיטה בקיימברידג' TS 13J 4.18.

219 בערבית - מוכר בשמים או מייצרים.

220 באיגרת ידידות מאת "יואל אל גידיא" מהמאה השש־עשרה, נזכרת בה "רשד" - רשיד. מצויה בשני חלקים בספריית האוניברסיטה בקיימברידג' TS AS 146.30 – TS AS 151. 211. יש מקום להניח שיואל הנזכר הגיע ממקום זה, ראו: דוד תשמ"ח, עמ' 15.

221 הנזכר לעיל.

222 כנזכר לעיל.

223 כן! שמא הכוונה לשבתי, ונשמטה האות י'.

- 14 את אותו היהודי שנהרג והישמעל²²⁴ הבא עמנו כשומעו את דברינו אמר לנו אל תחטאו
בבדוי
- 15 שאתם אומרים כי הוא לא הרג את היהודי כי אם ערב אל עטף²²⁵ הרגו אותו ואמרנו לו
מי הוא
- 16 זה היהודי שהרגו אותו באל עטף והשיב לנו אין אתם מדברים על היהודי שמעון שנהרג
- 17 אותו שהיה הולך ובא אצלנו באתקו²²⁶ למכור העטרייאת²²⁷ ואני בעצמי ראיתי אותו
ואת אתונו
- 18 הרוגים באל עטף כל זה העידו בפנינו העדים הנז' [כרים] בתורת עדות ביום רביעי ראש
חדש
- 19 אדר שני שנת חמשת אלפים ושלוש מאות ועשרים ושלושה ליצירה²²⁸ פה רשיד ואתקיים
- 20 פינחס ברכ"ה²²⁹ משה נ' גנאח הכהן זלה"ה יום טוב נ' חיים בהלול משה נ' אל נקוה

לסיכום: העיר רשיד כבר מימי הביניים שימשה מרכז מסחרי חשוב ביותר באזור הדלתא, תחנת מעבר לסחורות שהועברו מאלכסנדריה לקהיר ומקהיר לאלכסנדריה על גבי הנילוס, ולערים אחרות על גדותיו. בפעילות המסחרית בעיר זו בימי הביניים היו משולבים גם יהודים, וייתכן שהייתה בה גם קהילה יהודית. כמדומה שבמחצית השנייה של המאה החמש־עשרה לא הייתה קיימת קהילה יהודית בעיר זו, ואולי אף קודם לכן. עם בואם של גולים מחצי האי האיברי בתחילת המאה השש־עשרה לא מועטים מביניהם השתלבו בפעילות מסחרית בערי המסחר הרבות שבמצרים, כפי שעולה ממסמכים רבים בגניזה הקהירית. מעדותו של גדול החכמים במצרים ר' דוד אבן אבי זמרא (רדב"ז) עולה כי בראשית שנות הארבעים של המאה התחדש היישוב היהודי ברשיד. שילובם של יהודים בפעילות מסחרית בעיר זו עולה מעשרות מסמכי גניזת קהיר (איגרות, שטרות ומעשי בית דין) ומעט מתשובות בהלכה, בעיקר מן המחצית השנייה של המאה השש־עשרה. בתוך כך נחשפות מקצת הנפשות הפועלות בעיקר מהספרדים ומבני עדת המוסתערבים, הן בקרב הסוחרים הן בקרב הדיינים בקהילה.

224 כר'!

225 שם מקום. כמדומה שיש להוסיף את ב' השימוש לפני השם, ראו בהמשך שו" 16, 18.

226 שם מקום?

227 בשמים.

228 שנת שכ"ג (1563).

229 בר כבוד הרב.

איור 3: מפה של הדלתא במצרים בסוף המאה הששעשרה²³⁰

נספח: פעילות מסחרית של יהודים ברשיד על פי תשובות שפורסמו זה לא מכבר ולא נעשה בהן שימוש

א. ראובן קבל מעות משמעון לשאת ולתת בהם בשכר כמנהג הפטורייא. וירד מצרימה על פי הדבר, ונשא ונתן כיד ה' הטובה עליו. ובחזרתו בסחורתו לשוב אל ביתו בהגיעו לרשיד עמד שם בספינה הוא ואנשים עברים סוחרים ההלכו אתו, להיותם ממתנינים לנקירש²³¹ לטעון בהם סחורתם, ובזה תקל מעליהם הפריקה והטעינה. ויבוא ויגד לראובן ויאמר, הסחורה אשר לך באסכנדריאה במאתים וחמישים פרחים, (ו)היא מעוכבת ביד המוכר על חמישים פרחים לזמן, ועבר זמן הפרעון, דע לך שרוצים למוכרה, ולכן מהרה חושה אל תעמוד פן יקראנה אסון ותצטער להציל המאתים וחמישים שנתת. וישמע ראובן ויהמו מעיו, וילך למסעיו דרך אסכנדריא, והניח הארגו של הסחורה בחברת היהודים הסוחרים אשר בספינה כאשר היו באמנה אתו. כלילה ההוא באו שודדים וחתכו מכסה הארגו ולקחו הארגו והלכו להם... (שאלות ותשובות רבינו חיים כפוסי, מהדורת מיכאל ליטמן, ירושלים תשע"א, סי' סד)

230 מפה של הדלתא במצרים, יצירת הכרטוגרף אורטליוס אברהם (Ortelius Abraham). מתוך אטלס אורטליוס, אנטוורפן, משנת 1588 בערך. מקורה: אוסף המפות ע"ש ערן לאור, הספרייה הלאומית בירושלים. הסיגנטורה: Tur 132.1 ca. 1588. תודה והוקרה לספרנית גב' איילת רובין על עזרתה.

231 רב חובל.

ב. ראובן שמעון ולוי שנשתתפו. והלכו ראובן ושמעון למצרים לסחורה, ולוי נשאר בצידן. ובמצרים נתפרד ראובן משמעון, שראובן הלך לרשיד ושמעון הלך לדמייאטה. ולוי נשאר בצידן היה לו בידראווה²³² אחת של צמוקים לו לבדו, ושלה אותה לדמייאט ליד שמעון. ושמעון היה יושב בדמייאט קונה סחורה במעות השותפות, והיה שולח הסחורה בספינות. ושלה בספינה אחת שלשה ארדיביש²³³ של אורז. ואחר כן היה בא שמעון מדמייאט לצידון ובעוונות נשבה. מה עשה לוי כשמע ששבה שמעון? בא בעלילה עם ראובן ואמר לו, השלשה ארדיביש של אורז ששלח שמעון באותה הספינה הם דמי הצמוקים שלי. טען ראובן ואמר אם היו שלך למה לא כתב שמעון שהם שלך... (שאלות ותשובות מהרי"ט צהלון החדשות לרבינו יום טוב צהלון, בעריכת יוסף בוקסבוים, מסעוד בן שמעון ומשה רובינשטיין, ירושלים תשמ"א, סי' קט)

ביבליוגרפיה

- Halil Inalcik, *The Ottoman Empire: Conquest, Organization and Economy* (London: Variorum Reprints, 1978). אינלג'יק 1978
- , "Jews in the Ottoman Economy and Finances, 1450–1500", in C. Edmund. Bosworth et al. (eds.), *The Islamic World from Classical to Modern Time: Essays in Honor of Bernard Lewis* (Princeton: Princeton University Press, 1989). אינלג'יק 1989
- מיכאל איש־שלום, מסעי נוצרים לארץ־ישראל (תל אביב: עם עובד, תשכ"ו). איש־שלום תשכ"ו
- אליה דלמדיגו, ספר בחינת הדת לר' אליה דלמדיגו. מהדורת יעקב יהושע רוס תשמ"ד. אליה דלמדיגו
- Michael Engel, *Elijah Del Medigo and Paduan Aristotelianism: Investigating the human intellect* (London: Oxford and New York etc., 2017). אנגל 2017
- Benjamin Arbel, "The Port towns of the Levant in Sixteenth Century Travel Literature", in Alexander Cowan (ed.) *Mediterranean Urban Culture 1400-1700* (Exeter, UK: University of Exeter, 2000), pp. 151–164, 254–261. ארבל 2000
- בנימין ארבל, "תעלומת אברהם קאשטרו ופתרונה", בתוך מינה רוזן (עורכת), מי הסהר, פרקים בתולדות היהודים באימפריה העות'מאנית (תל אביב: אוניברסיטת תל אביב, תשנ"ו), עמ' 333–352. ארבל תשנ"ו
- Eliyahu Ashtor, *The Jews and the Mediterranean Economy 10th-15th Centuries* (London: Variorum Reprints, 1983). אשתור 1983 א
- , *Levant Trade in the Later Middle Ages* (Princeton: Princeton University Press, 1983). אשתור 1983 ב

232 אמתחת.

233 ארדב - מידת יבש שרווחה במזרח, ראו דברינו בעמוד הקודם.

- בניהו תשמ"ב מאיר בניהו, "דרושיו של רבי יוסף בן מאיר גארסון", מיכאל ז' (תשמ"ב), עמ' מב-רה.
- בניהו תשמ"ה ---, "תעודות מן הגניזה על עסקי מסחר של אר"י ועל בני משפחתו במצרים", ספר זכרון להרב יצחק נסים. בעריכת מאיר בניהו, סדר רביעי (ירושלים: יד הרב נסים, תשמ"ה), עמ' רכה-רנג.
- בן-צבי תשכ"ג יצחק בן-צבי, ארץ-ישראל ויישובה בימי השלטון העותמאני (ירושלים: מוסד ביאליק, תשכ"ג).
- ברודל 1982 Fernand Braudel, *The Mediterranean and the Mediterranean World in the Age of Philip II*, vol. 2 (London: William Collins Sons, 1982).
- בשן תשמ"ח אליעזר בשן, "חיי הכלכלה במאות ה-16 וה-18", בתוך יעקב מ' לנדאו (עורך), תולדות יהודי מצרים בתקופה העותמאנית (1517-1914) (ירושלים: משגב ירושלים, תשמ"ח), עמ' 63-112.
- גוטהייל וורלד 1927 Richard Gottheil and William H. Worrell, *Fragments from the Cairo Genizah in the Freer Collection* (New York and London: The Macmillan Company, 1927).
- גויטיין 1993 Shlomo Dov Goitein, *A Mediterranean Society*, vol. 6, Paula Sanders (ed.) (Berkeley, Los Angeles and London: University of California, 1993).
- גולב 1974 Norman Golb, "The Topography of the Jews of the Medieval Egypt", *Journal of Near Eastern Studies* 33 (1974), p. 116-149.
- גרבר תשל"ח חיים גרבר, "יזמה ומסחר בין-לאומי בפעילות הכלכלית של יהודי האימפריה העותמאנית במאות טז-יז", ציון מג (תשל"ח), עמ' 38-67.
- דוד אבן אבי זמרא (רדב"ז) תשכ"ז שאלות ותשובות הרדב"ז, א-ז (ניו יורק: אוצר הספר, תשכ"ז).
- דוד אבן אבי זמרא (רדב"ז) תשל"ה שו"ת הרדב"ז, חלק ח. בעריכת יצחק צב"י סופר (בני ברק: עט סופר, תשל"ה).
- דוד תשמ"ה אברהם דוד, "לתולדותיו של אברהם קאשטרו לאור מסמכים מן הגניזה", מיכאל ט (תשמ"ה), עמ' קמז-קסב.
- דוד תשמ"ח ---, "יישובי היהודים במאות ה-16 וה-17", בתוך יעקב מ' לנדאו (עורך), תולדות יהודי מצרים בתקופה העותמאנית (1517-1914) (ירושלים: משגב ירושלים, תשמ"ח), עמ' 13-26.
- דוד תשמ"ט ---, "השתלבות יהודי ארץ ישראל בסחר היסתיכוני בראשית התקופה העותמאנית", בתוך אריאל טואף ושמעון שורצפוקס (עורכים), היהודים והים התיכון; כספים, בנקאות ומסחר בינלאומי במאות ט"ז-י"ח (רמת גן: הוצאת אוניברסיטת בר-אילן, תשמ"ט), עמ' טו-כח.
- דוד תשנ"א ---, "תעודות חדשות מן הגניזה לתולדות הקשרים בין יהודי ארץ-ישראל ויהודי מצרים במאות הט"ז-י"ז", קתדרה 59 (תשנ"א), עמ' 19-55.
- דוד תשנ"ב א ---, "היהודים אשר במצרים שולחניים ובעלי סחורה ומשא ומתן", פעמים 51 (תשנ"ב), עמ' 107-123.
- דוד תשנ"ב ב ---, "הלכה ופרקמטיה בתולדות האר"י", מחקרי ירושלים במחשבת ישראל י (תשנ"ב), עמ' 287-297.

- דוד תשנ"ג ---, עלייה והתיישבות בארץ־ישראל במאה הט"ז (ירושלים: ראובן מס, תשנ"ג).
- דוד תשנ"ז ---, "לדמותה של החברה היהודית במצרים אחרי גירוש ספרד", בתוך מישל אביטבול, גלית חזן־רוקם ויום טוב עסיס (עורכים), חברה ותרבות, יהודי ספרד לאחר הגירוש (ירושלים: משגב ירושלים, תשנ"ז), עמ' 59–77.
- דוד תש"ע ---, "בין אשכנז למזרח במאה השש־עשרה: יהודי אשכנז בארץ ישראל ובמצרים לאורה של הגניזה הקהירית", בתוך יוסף הקר, בנימין זאב קדר ויוסף קפלן (עורכים), ראשונים ואחרונים: מחקרים בתולדות ישראל מוגשים לאברהם גרוסמן (ירושלים: מרכז שז"ר, תש"ע), עמ' 309–328.
- דוד תשע"ג א ---, "בין סיציליה למזרח לאחר הגירוש של 149", גנזי קדם ט (תשע"ג), עמ' 141–167.
- דוד תשע"ג ב ---, על במותי ארץ הצבי: מקורות ומחקרים בתולדות היישוב היהודי בארץ־ישראל בשלהי ימי הביניים (ירושלים: ראובן מס, תשע"ג).
- דוד תשע"ה ---, "בית בירב בארץ־ישראל ובמצרים במאות הט"ז–י"ז", היספניה יודאיקה 11 (תשע"ה), עמ' טו–כ.
- דוד תשע"ו ---, חברה יהודית יס־תיכונית בשלהי ימי הביניים לאור גניזת קהיר (ירושלים וניו יורק: בית המדרש לרבנים באמריקה, תשע"ו).
- דוד תש"ף ---, "דין ודברים בין סוחרים במצרים על רקע פעילותו המסחרית של אברהם אבן חיים במחצית הראשונה של המאה השש עשרה", גנזי קדם טז (תש"ף), עמ' 235–259.
- דוד תשפ"ג ---, למען ירושלים לא אשקוט: אסופת איגרות ירושלמיות מראשית תקופת השלטון העותמאני (ירושלים: מוסד ביאליק, תשפ"ג).
- דוד תשפ"ד ---, "בין איטליה למצרים: פעילות מסחרית של יהודים איטלקים במצרים במאה השש־עשרה לאור מסמכי הגניזה הקהירית", מכילתא ה (תשפ"ד), עמ' 177–206.
- דוד 1984 ---, "מעורבותם של יהודי מצרים במסחר עם ויניציאה במאה הט"ז על־פי מסמכי הגניזה הקהירית ומקורות אחרים", *Proceedings of the American Academy for Jewish Research* LX (1994) pp. 1–29.
- דוד 1999 Abraham David, *To come to the Land: Immigration and Settlement in 16th-Century Eretz-Israel* (Tuscaloosa and London: The University of Alabama Press, 1999).
- דוד 2011 ---, "The Role of Egyptian Jews in Sixteenth-Century International Trade with Europe: A Chapter in Social-Economic Integration in the Middle East", in Benjamin M. Outhwaite and Siam Bhayro (eds.), *"From a Sacred Source": Genizah Studies in Honour of Professor Stefan C. Reif* (Leiden and Boston: Brill, 2011), pp. 99–126.
- דוד 2018 ---, "Jewish involvement in Ostrich Feathers Trade between Egypt and Venice in the 16th Century as reflected in Documents from the Cairo Genizah", *Judaica* 74 (2018), pp. 82–95.
- דוד 2019 ---, *Medieval & Early Modern Jewish Societies* (Berlin: Lambert Academic Publishing, 2019).

- , "Use of Wine by Near Eastern Jews in the Late Middle Ages and Beyond", in Yitzhak Berger and Chaim Milikowsky (eds.), "In the Dwelling of a Sage Lie Precious Treasures": Essays in Jewish Studies in Honor of Shnayer Z. Leiman (Brooklyn: Ktav Publishing House, 2020), pp. 225–240. דוד 2020
- Heinz Halm, *Ägypten nach mamlukischen Lebensregistern*, vols. 1–2 (Wiesbaden: L. Reichert, 1979–1982). האלם 1982–1979
- שלמה זלמן הבלין, "היצירה הרוחנית", בתוך יעקב מ' לנדאו (עורך), תולדות יהודי מצרים בתקופה העות'מאנית (ירושלים: משגב ירושלים, תשמ"ח). הבלין תשמ"ח
- Walther Hinz, *Islamische Masse und Gewichte* (Leiden: Brill, 1955). הינץ 1955
- יוסף הקר, "יוצאי ספרד באימפריה העות'מאנית במאה הט"ז", בתוך חיים ביינארט (עורך), מורשת ספרד (ירושלים: י"ל מאגנס האוניברסיטה העברית, תשנ"ב), עמ' 460–478. הקר תשנ"ב
- , "לדמותה של הנהגת קהל המוסתערבים בקהיר בסוף המאה הששעשרה", בתוך יוסף הקר וירון הראל (עורכים), לא יסור שבט מיהודה: הנהגה, רבנות וקהילה בתולדות ישראל: מחקרים מוגשים לפרופסור שמעון שוורצפוקס (ירושלים: מוסד ביאליק, תשע"א), עמ' 89–100. הקר תשע"א
- Joseph R. Hacker, "Spiritual and Material Links Between Egyptian and Palestinian Jewry in Sixteenth Century", in Amnon Cohen and Gabriel Baer (eds.), *Egypt and Palestine* (Jerusalem: Ben Zvi Institute and New York: St. Martin's Press, 1984), pp. 241–250. הקר 1984
- , "The Sephardim in the Ottoman Empire in the Sixteenth Century", in Haim Beinart (ed.), *Moreshet Sepharad: The Sephardi Legacy*, vol. 1 (Jerusalem: Editorial Magnes La Univrsidad Hebrea, 1992), pp. 109–133. הקר 1992
- , "Los sefardi'es en el Imperio Ottoman en del siglo 16", in Haim II Beiart (ed.), *Moreset Sepharad: El Legado de Sepharad*, vol. 2 (Jerusalem: The Magnes Press the Hebrew University, 1993), pp. 111–137. הקר 1993
- אליה שמואל הרטום ומשה דוד אומברטו קאסוטו, תקנות קנדיאה וזכרונותיה, כרך א (ירושלים: מקיצי נרדמים, תש"ג). הרטום וקאסוטו תש"ג
- מיכאל וינטר, "יהודי מצרים בתקופה העות'מאנית: לפי מקורות תורכיים וערביים", פעמים 16 (תשמ"ג), עמ' 5–21. וינטר תשמ"ג
- , "היהודים והמדינה במצרים העות'מאנית (1517–1798)", פעמים 70 (תשנ"ז), עמ' 29–46. וינטר תשנ"ז
- שאלות ותשובות רבינו חיים כפוסי, יוצא לאור בפעם הראשונה מכת"י עם מבוא [...] מאת מיכאל ליטמן (שעלבים: מכון שלמה אומן, תשע"א). חיים כפוסי תשע"א
- שאלות ותשובות מהרי"ט צהלון החדשות לרבינו יום טוב צהלון זצ"ל, כרכים א–ב. מופיע לראשונה ע"פ כתביד [...] על ידי יוסף בוקסבוים, מסעוד בן שמעון ומשה רובינשטיין (ירושלים: מכון ירושלים, תש"מ–תשמ"א). יום טוב צהלון (מהרי"ט) תש"מ–תשמ"א

- ספר דברי יוסף לר' יוסף ב"ר יצחק סמברי: אלף ומאה שנות תולדה יהודית בצל האסלאם. מהדורת שמעון שטובר (ירושלים: מכון בן־צבי לחקר קהילות ישראל במזרח, תשנ"ד).
- כהן תשמ"ט אמנון כהן, "בית מלאכה לייצור סבון בירושלים העות'מאנית", קתדרה 52 (תשמ"ט), עמ' 120–124.
- כהן 1984 Amnon Cohen, "Sixteenth Century Egypt and Palestine: The Jewish Connection as Reflected in the Sijill of Jerusalem", in Amnon Cohen and Gabriel Baer (eds.), *Egypt and Palestine* (Jerusalem: Ben Zvi Institute and New York, St. Martin's Press, 1984), pp. 232–240.
- כהן 1989 ---, *Economic Life in Ottoman Jerusalem* (Cambridge: Cambridge University Press, 1989).
- כהן וסימון־פיקאלי תשנ"ג אמנון כהן וואלישבע סימון־פיקאלי, יהודים בבית המשפט המוסלמי: המאה השש־עשרה (ירושלים: יד יצחק בן־צבי, תשנ"ג).
- לוי אבן חביב (מהרלב"ח) ש"ה שאלות ותשובות מהרלב"ח (ויניציאה: מוציא לאור לא ידוע, ש"ה).
- מאן 1926 Jacob Mann, "A Second Supplement to 'The Jews in Egypt and in Palestine under their FĀṬĪMĪD Caliphs'", *HUCA* 3 (1926), pp. 257–308.
- מנטרן 1965 R. Mantran, "Ā'ŪSH", in *The Encyclopaedia of Islam*, vol. 2 (Leiden: Brill, 1965), p. 16
- משה יהודה עבאס תשפ"א משה יהודה עבאס, תשובות רבי משה יהודה עבאס, חמודות מצרים, יד ושם לרבותינו שתשובותיהם לא נקבצו בספר, כרכים א–ב. מהדורת שמואל גליק (ירושלים: מכון שוקן למחקר היהדות, תשפ"א).
- משה מטרנני (המבי"ט) ש"צ משה מטרנני (המבי"ט), שאלות ותשובות המבי"ט, א–ג, ויניציאה שפ"ט–ש"צ.
- משולם מוולטרה תש"ט משולם מוולטרה, מסע משולם מוולטרה בארץ־ישראל בשנת רמ"א, הביא לדפוס על פי הכתב היחיד והוסיף מבוא והערות אברהם יערי (ירושלים: מוסד ביאליק, תש"ט).
- נהון 2011 Gerard Nahon, "Saudade: Portuguese Testimony to Jewish Nostalgia in Jerusalem and the Gallilee in the Sixteenth Century", *Hispania Judaica Bulletin* 8 (2011), pp. 125–147.
- סלושץ תרצ"ה נחום סלושץ, "הישוב בא"י ובסוריה במאה ה"ט"ז (עפ"י מקור פורטוגזי)", בתוך נחום סלושץ (עורך), קובץ החברה העברית לחקירת ארץ־ישראל ועתיקותיה (ירושלים: ראובן מס, תרצ"ה), עמ' 323–338.
- עובדיה מברטנורה תשנ"ז עובדיה מברטנורה, איגרות מארץ־ישראל: מאיטליה לירושלים. מהדורה ביקורתית עם מבוא והערות מאת מנחם עמנואל הרטום ואברהם דוד (ירושלים: אוניברסיטת בראילן, תשנ"ז).
- עטיה והאלם 1995 S. A. Atiya and [Heinz] Halm, "Rashid", in *The Encyclopaedia of Islam*, vol. 8 (Leiden: Brill, 1995), p. 438

- עמר תשנ"ה זהר עמר, "השימוש בכסית האכוב בארץ-ישראל וסוריה בימי הביניים", קורות יא (תשנ"ה), 64–56.
- עמר תש"ס ---, גידולי ארץ-ישראל בימי הביניים: תיאור ותמורות (ירושלים: יד יצחק בן-צבי, תש"ס).
- רוזן תשמ"א מינה רוזן, "הפאטוריה – פרק בתולדות המסחר היס-תיכוני במאות הט"ז–י"ז (על פי ספרות השו"ת של חכמי המזרח)", מקדם ומים א (תשמ"א), עמ' 101–131.
- שוחטמן תשמ"ג א אליאב שוחטמן, "מקורות חדשים מן הגניזה לפעילותו המסחרית של האר"י במצרים", פעמים 16 (תשמ"ג), עמ' 56–63.
- שוחטמן תשמ"ג ב ---, "עוד לדמותו ולקורותיו של אברהם קאסטריו", ציון מח (תשמ"ג), עמ' 387–405.
- שוחטמן תשמ"ה ---, מבוא לשאלות ותשובות רבינו מאיר גאויזון, כרך א (ירושלים: מכון ירושלים, תשמ"ה), עמ' 80–81.
- שייבר ובניהו תשכ"ב אלכסנדר שייבר ומאיר בניהו, "פניית חכמי מצרים אל הרדב"ז וחכמי צפת להשקיט מחלוקת שפרצה בקהילתם", ספונות ו (תשכ"ב), עמ' קכח–קלד.
- שמואל די מדינה (מהרשד"ם) שמ"ז שמואל די מדינה, פסקי מהרשד"ם, כרך ב, אבן העזר (שאלוניקי: דפוס דוד בן אברהם אזוביב, שמ"ז).
- שמואלביץ 1984 Aryeh Shmuelevitz, *The Jews of the Ottoman Empire in the Late Fifteenth and the Sixteenth Centuries* (Leiden: Brill, 1984).
- שפיגל תש"ן יעקב שמואל שפיגל, "הרב ר' יעקב קשטרו (מהריק"ש) וחיבוריו", עלי ספר טז (תש"ן), עמ' 5–36.
- תנחום הירושלמי תנחום הירושלמי, אלמרשד אלכאפי: [המדריך המספיק]. מילונו של תנחום הירושלמי למשנה תורה לרמב"ם. מהדורת הדסה שי (ירושלים: האקדמיה הלאומית הישראלית למדעים, תשס"ה).